

บทที่ 5

สรุปผลการวิจัย อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

การวิจัยเรื่องนี้เป็นการศึกษาถึงความสำคัญของหลักพุทธธรรม ที่เป็นพื้นฐานของการศึกษานอกระบบโรงเรียน ว่ามีความสอดคล้องร่วมสมัยทันสมัยในประเด็นใด ในการปรับใช้กับสาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียน ซึ่งเป็นแนวทางในการจัดการศึกษาสำหรับคนที่พลาดโอกาสในการศึกษาจำนวนมากที่กระจายอยู่ทั่วประเทศ และครอบคลุมถึงผู้ที่ได้รับการศึกษามาแล้ว จะได้เรียนรู้ตามความต้องการของตน โดยไม่มีข้อจำกัด และเพื่อแสดงให้เห็นว่าสาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียน มีความสอดคล้องกับหลักพุทธธรรมตามที่ปรากฏในผลงานของพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) มากน้อยเพียงใด เนื่องจากงานการศึกษานอกระบบโรงเรียน ถ้าจัดในที่ใดต้องดำเนินการให้สอดคล้องกับสภาพชีวิต ความเป็นอยู่ ตลอดจนค่านิยม ความเชื่อของประชาชนในชุมชนนั้น ด้วยเหตุนี้การวิเคราะห์สาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียนตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) จึงเป็นเรื่องสมควรทำการวิจัยเพื่อจะได้นำผลการวิจัยนั้นมาเป็นหลักในการปรับใช้ในการดำเนินงานการศึกษานอกระบบโรงเรียนในประเทศไทย เพราะพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาซึ่งคนไทยส่วนใหญ่นับถือ และเป็นศาสนาประจำชาติไทย

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อวิเคราะห์สาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียนตามหลักพุทธธรรม ในผลงานของพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต)

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) และวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) โดยมีการดำเนินการวิจัยดังนี้

1. การศึกษาและรวบรวมเอกสาร

สาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียนได้มาจากการรวบรวม และวิเคราะห์จากเอกสารของหน่วยงานต่าง ๆ ที่ปฏิบัติงานเกี่ยวข้องกับการศึกษานอกระบบโรงเรียน กรมการศึกษานอกโรงเรียน กระทรวงศึกษาธิการ, องค์การการศึกษาวิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (UNESCO), สถาบันการศึกษาต่าง ๆ และตำราของนักวิชาการทางการศึกษานอกระบบโรงเรียนหลายท่าน ซึ่งสรุปได้ว่า สาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียน จำนวน 7 เรื่อง คือ 1. การศึกษาตลอดชีวิต 2. คิดเป็น 3. ประชาธิปไตย 4. แรงจูงใจ 5. การศึกษาเพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม 6. การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ 7 การศึกษาเพื่อสันติภาพ และรวบรวมผลงานของพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) ที่พิมพ์เผยแพร่เฉพาะภาษาไทยอย่างเป็นทางการตั้งแต่ปี พ.ศ. 2525-เดือนเมษายน พ.ศ. 2538 โดยนำมาใช้ในงานวิจัย 74 เล่ม

2. การสร้างตารางวิเคราะห์

ผู้วิจัยสร้างตารางแสดงผลการวิเคราะห์สาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียน ตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) จำนวน 2 แบบ ดังนี้

ตารางแบบที่ 1 เป็นตารางแสดงผลการวิเคราะห์สาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียนตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก โดยแสดงข้อมูลตารางละหนึ่งหลักการ (มีจำนวน 7 ตาราง)

ตารางแบบที่ 2 เป็นตารางสรุปการวิเคราะห์ความสอดคล้องระหว่างสาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียน จำนวน 7 เรื่อง ตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก (มีจำนวน 1 ตาราง)

3. ทดสอบความตรงของเนื้อหา

โดยการเลือกผลงานของพระธรรมปิฎก แบบเจาะจงจำนวน 10 เล่ม มาวิเคราะห์หลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎกกับสาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียน จำนวน 7 ข้อ โดยนิยามสาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียนในแต่ละข้อ พร้อมยกตัวอย่างผลการวิเคราะห์เบื้องต้น ให้ผู้ทรงคุณวุฒิตรวจสอบความตรงของเนื้อหา และนำมาแก้ไขเพื่อเป็นตัวอย่างในการวิเคราะห์ข้อมูลต่อไป

4. การวิเคราะห์ข้อมูล

อ่านผลงานของพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) จำนวน 74 เล่ม แล้ววิเคราะห์ข้อมูลตามแนวทางการศึกษาชั้นนำ ซึ่งผ่านการตรวจสอบจากผู้ทรงคุณวุฒิ แล้วจำแนกออกเป็น 2 ส่วน โดยแสดงในรูปแบบของเนื้อหา และตาราง ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ส่วนที่ 1 เป็นการเสนอสาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียนในแต่ละเรื่องตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก

1.1 ตารางแสดงสาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียนตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก

1.2 นิยามสาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียน

1.3 ความหมายของหลักพุทธธรรมที่แสดงให้เห็นความสอดคล้องครอบคลุมสาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียนในแต่ละเรื่องอย่างชัดเจน และตัวอย่างข้อความของความหมายและคำอธิบายหลักพุทธธรรม ตลอดจนแนวคิดหรือคำหลักที่เกี่ยวข้องพร้อมตัวอย่างข้อความ

1.4 สรุปความสอดคล้องครอบคลุมระหว่างสาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียนแต่ละเรื่องกับหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก

ส่วนที่ 2 ตารางสรุปการวิเคราะห์ความสอดคล้องระหว่างสาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียน แต่ละเรื่อง กับหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก

5. การนำเสนอผลการวิเคราะห์ข้อมูล

ปรากฏในบทที่ 4 จากนั้นถวายผลการวิเคราะห์ข้อมูลแด่พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) ตรวจสอบความถูกต้อง

สรุปผลการวิจัย

จากการวิเคราะห์สาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียน ตามหลักพุทธธรรม ในผลงานของพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) พบว่าหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎกครอบคลุม และสอดคล้องกับสาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียนทั้ง 7 เรื่อง แต่ในเรื่องของการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ มีทั้งข้อที่ต่างจากและความเหมือนกับ การพัฒนามนุษย์ตามหลักพระพุทธศาสนา รายละเอียดปรากฏในผลการวิเคราะห์ข้อมูล 8 ตอน ดังนี้

ตอนที่ 1 สรุปการวิเคราะห์สาระหลักเรื่องการศึกษาตลอดชีวิตตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก

ตอนที่ 2 สรุปการวิเคราะห์สาระหลักเรื่องคิดเป็นตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก

ตอนที่ 3 สรุปการวิเคราะห์สาระหลักเรื่องประชาธิปไตยตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก

ตอนที่ 4 สรุปการวิเคราะห์สาระหลักเรื่องแรงจูงใจตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก

ตอนที่ 5 สรุปการวิเคราะห์สาระหลักเรื่องการศึกษาเพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก

ตอนที่ 6 สรุปการวิเคราะห์สาระหลักเรื่องการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก

ตอนที่ 7 สรุปการวิเคราะห์สาระหลักเรื่องการศึกษาเพื่อสันติภาพตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก

ตอนที่ 8 สรุปการวิเคราะห์ความสอดคล้องระหว่างสาระหลักทางการศึกษา
นอกระบบโรงเรียนจำนวน 7 ข้อ ตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก

ตอนที่ 1 สรุปการวิเคราะห์สาระหลักเรื่อง การศึกษาตลอดชีวิต ตามหลัก
พุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก

จากการวิเคราะห์สาระหลักเรื่อง การศึกษาตลอดชีวิต ตามหลักพุทธธรรมในผล
งานของพระธรรมปิฎก ปรากฏหลักพุทธธรรมที่เด่นชัด คือ ความไม่ประมาท หรืออัปมาท
ธรรม 50 เล่ม ตลอดจนแนวคิดและคำหลักที่มีความเกี่ยวเนื่องกับการศึกษาตลอดชีวิต
18 เล่ม และจิตสำนึกในการศึกษา 10 เล่ม ซึ่งมีความหมายและรายละเอียดตรงกันกับ
นิยามความหมายของการศึกษาตลอดชีวิต สรุปได้ดังนี้

การศึกษาตลอดชีวิต เน้นการที่บุคคลแสวงหาความรู้ฝึกฝนและพัฒนาตนเอง
ตลอดเวลา และการศึกษาเกิดขึ้นได้ทุกหนทุกแห่งไม่จำเป็นต้องอยู่ในห้องเรียน เพื่อดำเนิน
ชีวิตอย่างถูกต้องดีงาม และเป็นการแก้ไขให้พ้นทุกข์

สาระหลักเรื่อง การศึกษาตลอดชีวิต ปรากฏขึ้นพร้อมกับพระพุทธศาสนา เนื่อง
จากพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งการศึกษา ซึ่งมีสาระสำคัญ คือ วิถีชีวิตในพระพุทธ
ศาสนา คือ วิถีชีวิตของการศึกษา พระพุทธศาสนาถือว่าการศึกษากิจการของชีวิต
โดยชีวิต และเพื่อชีวิต อย่างเป็นกระบวนการต่อเนื่องตลอดชีวิต ไม่จำกัดอยู่เฉพาะในระบบ
การศึกษาหรือในห้องเรียน พุทธศาสนิกชน จึงควรเป็นผู้ศึกษาใฝ่หาความรู้ และมีจิตสำนึก
ในการศึกษา อยู่ตลอดเวลาโดยการฝึกฝนตนเองให้ดำเนินชีวิตให้ถึงความถูกต้องดีงาม บน
พื้นฐานของหลักธรรมสำคัญ คือ ความไม่ประมาท เพราะถ้าดำรงอยู่ในความไม่ประมาท
แล้วก็สามารถปฏิบัติธรรม ได้ทุกข้อเพื่อให้บรรลุจุดมุ่งหมายของชีวิต หรือจุดมุ่งหมายของ
การศึกษา นั่นคือการหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง

ตอนที่ 2 สรุปการวิเคราะห์สาระหลักเรื่อง คิดเป็นตามหลักพุทธธรรมในผลงานของ พระธรรมปิฎก

จากการวิเคราะห์สาระหลักเรื่อง คิดเป็นตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก ปรากฏหลักพุทธธรรมที่เด่นชัด คือ โยนิโสมนสิการ 33 เล่ม ซึ่งตรงกับนิยามความหมายและมีรายละเอียดชัดเจนกว่า คิดเป็น สรุปได้ดังนี้

คิดเป็นซึ่งเป็นสาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียน ที่เน้นในการตัดสินใจเพื่อแก้ปัญหา 3 ด้านพร้อมกัน คือ ข้อมูลของตนเอง ข้อมูลสังคมสิ่งแวดล้อม และข้อมูลวิชาการ มีความหมายส่วนหนึ่งตรงกับคำว่า โยนิโสมนสิการ ในพระพุทธศาสนา แต่ในรายละเอียดนั้น โยนิโสมนสิการ แสดงให้เห็นถึงกระบวนการในการใช้ความคิด วิเคราะห์ปัญหาอย่างมีระบบ ซึ่งกว้างขวางครอบคลุมการคิดเป็น และเป็นขั้นตอนสำคัญในการพัฒนาปัญญา ให้เป็นอิสระ สามารถช่วยเหลือพึ่งตนเองได้ อันเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ผู้ปฏิบัติบรรลุจุดมุ่งหมายของพุทธธรรมอย่างแท้จริง ประมวลได้ 10 วิธี คือ

1. วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย
2. วิธีคิดแบบแยกแยะองค์ประกอบ
3. วิธีคิดแบบรู้เท่าทันธรรมดา
4. วิธีคิดแบบแก้ปัญหา
5. วิธีคิดแบบบรรณธรรมสัมพันธ์
6. วิธีคิดแบบคุณโทษ และทางออก
7. วิธีคิดแบบคุณค่าแท้-คุณค่าเทียม
8. วิธีคิดแบบปลูกเร้าคุณธรรม
9. วิธีคิดแบบเป็นอยู่ในขณะปัจจุบัน
10. วิธีคิดแบบวิภาษวาท

โยนิโสมนสิการเน้นการใช้ประสบการณ์ และปัจจัยทุกอย่างเกี่ยวข้องในการคิด เพื่อเข้าถึงความจริง แก้ปัญหาและสร้างสรรค์ให้สำเร็จจึงมีความชัดเจนเป็นระบบมากกว่า คิดเป็นซึ่งใช้ข้อมูลประกอบความคิด การตัดสินใจเพื่อแก้ปัญหา แต่เพียง 3 ด้านพร้อมกัน คือ ข้อมูลของตนเอง ข้อมูลสิ่งแวดล้อม และข้อมูลวิชาการเท่านั้น

ตอนที่ 3 สรุปการวิเคราะห์สาระหลักเรื่อง ประชาธิปไตย ตามหลักพุทธธรรม ในผลงานของพระธรรมปิฎก

จากการวิเคราะห์สาระหลักเรื่อง ประชาธิปไตยตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก ปรากฏหลักพุทธธรรมที่เด่นชัด คือ ธรรมาธิปไตย 9 เล่ม และสาราณียธรรม 6 5 เล่ม นอกจากนี้ยังปรากฏคำหลักที่เกี่ยวข้องกับหลักประชาธิปไตย คือ เสรีภาพ 12 เล่ม ความเสมอภาค 4 เล่ม ภราดรภาพ 4 เล่ม การสร้างสรรค์ประชาธิปไตย 4 เล่ม ลักษณะสำคัญ 2 อย่างของสังคมประชาธิปไตย 1 เล่ม และ ความสำคัญของกิจกรรมประชาธิปไตย 1 เล่ม ซึ่งมีความหมายและรายละเอียดตรงกับนิยามสาระหลักเรื่อง ประชาธิปไตย สรุปได้ดังนี้

สาระหลักสำคัญอย่างหนึ่งของการศึกษานอกระบบโรงเรียน คือ การเสริมสร้างประชาธิปไตยขั้นพื้นฐานในสังคมเพื่อให้ประชาชนสามารถปกครองตนเองและอยู่ร่วมกันเป็นหมู่คณะ มีสิทธิ มีความรับผิดชอบ มีความรักสามัคคี ตลอดจนมีส่วนร่วมในการสร้างสรรค์สังคม พัฒนาศักยภาพของตนเอง และผู้อื่นในการทำประโยชน์แก่ส่วนรวม ภายใต้องค์ประกอบสำคัญ 3 ประการ คือ เสรีภาพ ความเสมอภาค และเอกภาพหรือภราดรภาพ ซึ่งหลักการนี้ปรากฏอยู่ใน สาราณียธรรม 6 โดยมีความหมายครอบคลุมองค์ประกอบสำคัญของหลักการประชาธิปไตยดังกล่าว ซึ่งประกอบด้วย เมตตาทายกรรม ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เมตตาวจิกรรม พูดด้วยความมีน้ำใจ เมตตาโมกรรม มีจิตใจปรารถนาดีต่อกัน สาธารณโภคี มีอะไรก็แบ่งปันกัน สีสสามัญญาตา รักษาระเบียบวินัยมีศีลเสมอกัน และทัญญูสามัญญาตา มีความเข้าใจในหลักการ อุดมการณ์ร่วมกัน ตลอดจนมีความเข้าใจในความเป็นจริงในธรรมชาติของชีวิต ส่วนหลักในการปกครองที่ส่งเสริมปลูกฝัง และสร้างจิตสำนึกในการปกครองตนเอง ซึ่งเป็นรากฐานสำคัญในการพัฒนาประชาธิปไตย จะเห็นได้จากธรรมาธิปไตย คือ การให้ความสำคัญต่อหลักการ ความจริง ความถูกต้อง ความชอบธรรม ซึ่งเกิดจากการศึกษาอบรมที่ถูกต้อง

ตอนที่ 4 สรุปการวิเคราะห์สาระหลักเรื่อง แรงจูงใจจากหลักพุทธธรรมในผลงาน ของพระธรรมปิฎก

จากการวิเคราะห์สาระหลักเรื่อง แรงจูงใจ ตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรม ปิฎก ปรากฏหลักพุทธธรรมที่เด่นชัด คือ ตถาคตโพธิสัทธา (ศรัทธา) 41 เล่ม ฉันทะ 33 เล่ม กัลยาณมิตตตา 29 เล่ม และ อิทธิบาท 4 5 เล่ม

แรงจูงใจ หมายถึง กระบวนการที่ส่งเสริมให้บุคคลเกิดการเรียนรู้มีกำลังใจในการพัฒนาตนเอง ได้อย่างถูกต้อง และให้มีความเป็นมนุษย์ได้อย่างแท้จริง ตรงกับหลักพุทธธรรม คือ ฉันทะ ซึ่งมีความหมาย 2 อย่าง คือ ใฝ่รู้ความจริง และใฝ่สิ่งดีงาม ด้วยการสืบสาวหาความรู้ในเหตุปัจจัยของสิ่งทั้งหลายที่สัมพันธ์อิงอาศัยกัน ที่จะทำให้อำนาจไปในกระบวนการฝึกฝน พัฒนาตนเองโดยเฉพาะในการพัฒนาปัญญา ส่วนปัจจัยสำคัญที่ทำให้แรงจูงใจของบุคคลดำเนินไปอย่างถูกต้อง และประสบความสำเร็จ ตรงกับหลักพุทธธรรม คือ ตถาคตโพธิสัทธา (ศรัทธา) หรือ ความเชื่อว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ มีศักยภาพสูง และมีความเชื่อในปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าที่ทำให้มนุษย์กลายเป็นพุทธะได้ ในการฝึกฝนตนเองตามความเชื่อดังกล่าว จะต้องมียุทธปัจจัยหรือองค์ประกอบภายนอก คือ มีปรโตโมสะที่ดี ได้แก่ การมีกัลยาณมิตร หรือกัลยาณมิตตตา การที่บุคคลเลือกหาแหล่งความรู้ และแบบอย่างที่ดี ควบคู่กับปัจจัยหรือ องค์ประกอบภายใน คือ โยนิโสมนสิการ เป็นแรงกระตุ้นให้เกิดการพัฒนาตนเองด้วยจิตสำนึกในการศึกษาประกอบด้วย อิทธิบาท 4 โดยเฉพาะวิริยะ ข้อ 2 ในอิทธิบาท 4 คือ ความเพียร และมีใจสู้ มีความสำคัญยิ่งที่จะเป็นแรงจูงใจใฝ่ความรู้ความถูกต้องประสบความสำเร็จ

ตอนที่ 5 สรุปการวิเคราะห์สาระหลักเรื่อง การศึกษาเพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมในผลงานของพระธรรมปิฎก

จากการวิเคราะห์สาระหลักเรื่อง การศึกษาเพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก ปรากฏหลักพุทธธรรมที่เด่นชัด คือ สัมมาทิฎฐิ 52 เล่ม เมตตากฎา 33 เล่ม หลักรัตนตรัย (หลักนันทา หรือหลักนำชีวิตและสังคม) 15

เล่ม และกตัญญูกตเวที 4 เล่ม นอกจากนี้ยังปรากฏคำหลักที่เกี่ยวข้องกับสาระหลักนี้ คือ การอนุรักษธรรมชาติ จำนวน 2 เล่ม สรุปได้ดังนี้

การศึกษาเพื่ออนุรักษทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ซึ่งมีความมุ่งหมายให้คนทั่วไปเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งที่มีชีวิตทุกประเภทนั้นตรงกับหลักพุทธธรรม เรื่อง สัมมาทิฎฐิ คือ ความเห็นชอบซึ่งมีความหมายครอบคลุมหลักพุทธธรรม คือ อริยสัจ 4 ไตรลักษณ์ ปฏิจสงมุบพท กรรม กุศล อกุศล ซึ่งมีสาระสำคัญว่า เหตุการณ์ต่าง ๆ หรือสิ่งทั้งหลายอาศัยสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน แล้วก็เป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้น ๆ ส่วนเรื่องการเสริมสร้างความตระหนักและจิตสำนึกตลอดจนพฤติกรรมที่พึงประสงค์ที่จะทำให้เกิดดุลยภาพระหว่างมนุษย์กับทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม จะเห็นได้จากหลักพุทธธรรม เรื่อง เมตตากฎา หลักรัตนตรัย และกตัญญูกตเวที ส่วนเรื่องการอนุรักษทรัพยากรธรรมชาติพระธรรมปิฎก ได้เสนอว่า จะต้องจัดเป็น 3 ระดับ คือ ระดับพฤติกรรม (ศีล) ระดับจิตใจ (สมาธิ) และระดับปัญญา โดยที่ทั้ง 3 ระดับจะต้องประสานเกื้อกูลซึ่งกันและกัน เพื่อให้เกิดระบบการพัฒนาที่ยั่งยืน

ตอนที่ 6 สรุปการวิเคราะห์สาระหลักเรื่อง การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก

จากการวิเคราะห์สาระหลักเรื่อง การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ตามหลักพุทธธรรม ในผลงานของพระธรรมปิฎก ไม่ปรากฏคำหรือสาระหลักเรื่อง การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ แต่ปรากฏหลักพุทธธรรม เรื่อง การพัฒนามนุษย์ของพระพุทธศาสนา คือ มรรค หรือ มัชฌิมาปฏิปทา หรือไตรสิกขา จำนวน 60 เล่ม นอกจากนี้ยังปรากฏคำหลักที่เกี่ยวข้อง คือ การพัฒนามนุษย์ ซึ่งมีความต่างจาก และความเหมือนกับสาระหลักเรื่อง การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ สรุปได้ดังนี้

การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ เป็นวิธีหรือสาระหลักหนึ่งของการจัดการศึกษนอกระบบโรงเรียน เป็นกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการเพิ่มพูนความรู้ (ปัญญา) ทักษะ (พฤติกรรม) เจตคติ (ค่านิยม ความเชื่อถือของบุคคล) เพื่อสนองตอบความคิดที่ว่ามนุษย์เป็นปัจจัยสำคัญต่อการพัฒนาเศรษฐกิจ และสังคม ซึ่งแตกต่างกับพระพุทธศาสนาที่มีหลักในการ

พัฒนามนุษย์ หรือการพัฒนาชีวิตเพื่อดำเนินไปในวิถีทางที่ถูกต้องดีงาม (มรรค) ด้วยการฝึกฝนอบรมในเรื่อง ศีล สมาธิ ปัญญา (รวมเรียกว่า ไตรสิกขา) ซึ่งครอบคลุม การพัฒนาครบทั้ง 4 ด้าน ของการศึกษาในปัจจุบัน โดยอยู่ในรูปของภาวणा 4 คือ การพัฒนา กาย ศีล จิต ปัญญา อย่างสมดุล (มัชฌิมาปฏิปทา) และเป็นระบบอย่างต่อเนื่อง เพื่อให้มนุษย์พบกับความหมายและคุณค่าแท้ของการเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ มีข้อสังเกตอีกประการหนึ่งว่า การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ขึ้นอยู่กับอิทธิพลของสิ่งแวดล้อมตลอดจนพฤติกรรม แต่หลักการพัฒนามนุษย์ เกิดขึ้นได้ตลอดเวลา ไม่ว่าบุคคลนั้นอยู่ในภาวะใดก็ตามส่วนที่ตรงกันระหว่างการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ซึ่งเป็นสาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียน กับการพัฒนาบุุคคลตามหลักพระพุทธศาสนา คือ การนำเอาคุณสมบัติ ซึ่งเกิดจากการฝึกฝนพัฒนาไปใช้ในการดำรงชีวิต และสร้างสรรค์ความดีงามแก่ตนเองและสังคม

ดังนั้น การพัฒนามนุษย์ตามหลักพระพุทธศาสนาจึงมีความหมายครอบคลุมการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ เนื่องจากการพัฒนามนุษย์ให้ความสำคัญในการศึกษาพัฒนาชีวิตของบุคคลให้ดำเนินไปในวิถีทางที่ถูกต้องดีงามอย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต ซึ่งต่างจากการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ซึ่งมีวัตถุประสงค์ในการศึกษาพัฒนาเพื่อตอบสนองความต้องการของสังคม และสิ่งแวดล้อมเฉพาะกิจเท่านั้น

ตอนที่ 7 สรุปการวิเคราะห์สาระหลักเรื่อง การศึกษาเพื่อสันติภาพตามหลักพุทธธรรม ในผลงานของพระธรรมปิฎก

จากการวิเคราะห์สาระหลักเรื่อง การศึกษาเพื่อสันติภาพตามหลักพุทธธรรม ในผลงานของพระธรรมปิฎก ปรากฏหลักพุทธธรรมที่เด่นชัดคือ พรหมวิหาร 4-33 เล่ม การกำจัดปัญจธรรม 3 24 เล่ม สังคหวัตถุ 4-14 เล่ม อธิษฐานธรรม 4-5 เล่ม และการกำจัดมัจฉริยะ 2 เล่ม ซึ่งหลักพุทธธรรมดังกล่าวมีความหมายครอบคลุมสาระหลักเรื่อง การศึกษาเพื่อสันติภาพ สรุปได้ดังนี้

การศึกษาเพื่อสันติภาพ หมายถึง การพัฒนาคน เพื่อให้มีใจใฝ่หาความสงบสุข รู้จักวิธีแก้ไขข้อขัดแย้งด้วยสันติวิธี และมีเหตุผล มีความรู้ความเข้าใจในการอยู่ร่วมกัน มีทัศนคติ ค่านิยม ว่าตนเป็นส่วนหนึ่งของมนุษยชาติ เคารพในความเสมอภาค ความยุติธรรม

เข้าใจในสิทธิหน้าที่ของตนเอง และผู้อื่น ตรงกับหลักพุทธธรรม ในเรื่องการบำเพ็ญความดีงามอย่างประสานกลมกลืน ด้วยหลักธรรมที่ช่วยให้ดำรงชีวิตอย่างประเสริฐ และแผ่แผ่ความมีน้ำใจ ความเกื้อกูล ไปให้มนุษย์และสัตว์ทั้งหลายอย่างไม่จำกัดขอบเขต คือ พรหมวิหาร 4 ซึ่งเป็นคุณสมบัติภายในที่แสดงออกมามีผลนอกสู่หลักในการสงเคราะห์ เอื้อเพื่อเกื้อกูล และการยึดเหนี่ยวจิตใจผู้อื่น อันได้แก่ สังคหวัตถุ 4 นอกจากนี้หลักพุทธธรรมเรื่อง อธิษฐานธรรม ซึ่งเน้นย้ำในเรื่องการศึกษาสันติใฝ่หาความสงบสุข ตลอดจนการกำจัด มัจฉริยะ คือการกีดกันแหวงแหนดของมนุษย์ และที่สำคัญมาก คือ การกำจัดปัญจธรรม 3 (ตัณหา ทิฎฐิ มานะ) ซึ่งเป็นหลักพุทธธรรม ที่กำกับควบคุมบทบาทของบุคคลให้ดำเนินชีวิตสู่ความปลอดภัยไร้ทุกข์ ทั้งแก่ตนเองและแก่ผู้อื่น เพื่อหลีกเลี่ยงป้องกันปัญหา ความขัดแย้งแย่งชิงอำนาจและผลประโยชน์ซึ่งกันและกัน ก็แสดงให้เห็นถึงหลักการการศึกษาเพื่อสันติภาพซึ่งสรุปสาระสำคัญได้ว่า สันติภาพจะเกิดขึ้นได้ต่อเมื่อมนุษย์ทุกคนได้ฝึกฝนพัฒนาตนตามกระบวนการพัฒนามนุษย์ดังที่แสดงไว้ในพระพุทธศาสนา

ตอนที่ 8 สรุปการวิเคราะห์ความสอดคล้องระหว่างสาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียนจำนวน 7 เรื่อง ตามหลักพุทธธรรม ในผลงานของพระธรรมปิฎก

การวิเคราะห์สาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียนจำนวน 7 เรื่อง ตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) ปรากฏสาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียนที่มีจำนวนหลักพุทธธรรม ซึ่งมีความหมายครอบคลุม เรียงตามลำดับจากมากไปหาน้อยได้ดังนี้ การศึกษาเพื่อสันติภาพ แรงจูงใจ การศึกษาเพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ประชาธิปไตย การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ การศึกษาตลอดชีวิต และคิดเป็น ทั้งนี้สาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียนที่มีหลักพุทธธรรมครอบคลุมจำนวนน้อย อาจจะเป็นหลักการที่ตรง และครอบคลุมอย่างแท้จริง ตลอดจนมีความสำคัญมากก็ได้ ดังมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. จำนวนหลักพุทธธรรมที่มีความหมายตรงกับสาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียนแต่ละเรื่อง เรียงตามลำดับได้ดังนี้

- การศึกษาเพื่อสันติภาพ	5 เรื่อง
- แรงจูงใจ, การศึกษาเพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม	4 เรื่อง
- ประชาธิปไตย	2 เรื่อง
- การศึกษาตลอดชีวิต และคิดเป็น	1 เรื่อง

- การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ (ตามหลักพุทธธรรมเรียกว่า การพัฒนามนุษย์) 1 เรื่อง

2. จำนวนแนวคิด/คำหลัก ที่เกี่ยวเนื่องกับสาระหลักทางการศึกษานอกระบบ โรงเรียน แต่ละเรื่อง เรียงตามลำดับได้ดังนี้

- ประชาธิปไตย 6 เรื่อง
 - การศึกษาตลอดชีวิต 2 เรื่อง
 - การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมและ การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ (ตามหลักพุทธธรรมเรียกว่า การพัฒนามนุษย์) 1 เรื่อง

3. จำนวนความถี่ของหลักพุทธธรรมที่มีความหมายตรงกับสาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียนในแต่ละเรื่อง เรียงตามลำดับ ได้ดังนี้

- มรรค หรือ มัชฌิมาปฏิปทา หรือไตรสิกขา 60 เล่ม
 - สัมมาทิฐิ 52 เล่ม
 - ความไม่ประมาท 50 เล่ม
 - ตถาคตโพธิสัทธา (ศรัทธา) 41 เล่ม
 - โยนิโสมนสิการ, ฉันทะ เมตตากรุณา และพรหมวิหาร 4 33 เล่ม
 - การกำจัดปญจธรรม 3 (ตัณหา ทิฐิ มานะ) 24 เล่ม
 - กัลยาณมิตตตา 29 เล่ม
 - หลักรัตนตรัย 15 เล่ม
 - สังคหวัตถุ 4 14 เล่ม
 - ธรรมาธิปไตย 9 เล่ม
 - สาราณียธรรม 8, อธิษฐานธรรม, และอิทธิบาท 4 5 เล่ม
 - กตัญญูกตเวที 3 เล่ม
 - การกำจัดมัจฉริยะ 2 เล่ม

4. จำนวนความถี่ของคำหลัก/ แนวคิดที่เกี่ยวเนื่องกับสาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียน แต่ละเรื่อง เรียงตามลำดับได้ดังนี้

- การศึกษาตลอดชีวิต 18 เล่ม
 - เสรีภาพ และการพัฒนามนุษย์ 12 เล่ม
 - จิตสำนึกในการศึกษา 10 เล่ม
 - ความเสมอภาค ภราดรภาพ และการสร้างสรรค์ ประชาธิปไตย 4 เล่ม
 - การอนุรักษ์ธรรมชาติ 2 เล่ม

- ลักษณะสำคัญ 2 อย่างของสังคมประชาธิปไตย 1 เล่ม
และความสำคัญของกิจกรรมประชาธิปไตย

อภิปรายผล

การอภิปรายผลในรายละเอียดเกี่ยวกับสาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียน แบ่งออกเป็น 8 ตอน ดังนี้

- ตอนที่ 1 การอภิปรายผลเรื่อง การศึกษาตลอดชีวิต
- ตอนที่ 2 การอภิปรายผลเรื่อง คิดเป็น
- ตอนที่ 3 การอภิปรายผลเรื่อง ประชาธิปไตย
- ตอนที่ 4 การอภิปรายผลเรื่อง แรงจูงใจ
- ตอนที่ 5 การอภิปรายผลเรื่อง การศึกษาเพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม
- ตอนที่ 6 การอภิปรายผลเรื่อง การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์
- ตอนที่ 7 การอภิปรายผลเรื่อง การศึกษาเพื่อสันติภาพ
- ตอนที่ 8 การอภิปรายผลรวม

ตอนที่ 1 การอภิปรายผลเรื่อง การศึกษาตลอดชีวิต

ในการจัดงานการศึกษานอกระบบโรงเรียน แนวความคิดเรื่องการศึกษาตลอดชีวิต มีความสำคัญมาก และเป็นแนวความคิดหลักที่เห็นว่า บุคคลจะต้องแสวงหาความรู้ ฝึกฝน และพัฒนาตนเองตลอดเวลา และการศึกษาก่อเกิดขึ้นได้ทุกแห่ง ไม่จำเป็นต้องอยู่ในห้องเรียน เพื่อดำเนินชีวิตอย่างถูกต้อง ดีงาม และเป็นการแก้ไขให้พันทุกข์ ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิด และข้อเสนอของนักการศึกษาไทย ดังนี้

การศึกษาไทยในยุคโลกาภิวัตน์ : สู่ความก้าวหน้าและความมั่นคงของชาติ ในศตวรรษหน้า (ธนาคารกสิกรไทย, 2539) ได้กล่าวถึงความสำคัญ ของการเรียนรู้ตลอดชีวิต ในข้อเสนอปฏิรูปการศึกษาไทย ว่า

...การจัดการศึกษาเป็นการพัฒนากระบวนการเรียนรู้ของคนอย่างต่อเนื่องยาวนาน แม้เมื่อออกจากสถานศึกษาไปแล้ว เมื่อคนต้องดำรงชีวิตร่วมกันกับครอบครัว เพื่อนร่วมงาน เพื่อนร่วมสังคม ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมการเรียนรู้ของคนต้องเชื่อมสัมพันธ์กับการทำงานและวิถีชีวิตความเป็นอยู่ยิ่งขึ้น โลกที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว และกระแสข่าวสารการใช้เทคโนโลยีเพื่อบริโภคนิยมได้ไหลบ่าเข้ามาเปลี่ยนแปลงทั้งวิถีชีวิต ความคิด ความเชื่อ และการทำมาหากินของกลุ่มคน การพัฒนาการเรียนรู้ตลอดชีวิตจึงเป็นสิ่งจำเป็นเพื่อช่วยให้คนสามารถตั้งรับปรับตัวกับการท้าทายของโลกในอนาคตได้ทัน สามารถสร้างสรรค์คุณภาพชีวิตที่ดี และการพัฒนาที่ยั่งยืนทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อม...

ประเวศ วะสี (2539) ได้กล่าวถึงการศึกษาไม่ใช่เรื่องของครูและโรงเรียนเท่านั้นแต่เป็นเรื่องของทุกคนในสังคม ดังนี้

...การศึกษาไม่ใช่เรื่องของครู และของโรงเรียนเท่านั้น ทุกสิ่งทุกอย่างในสังคมควรเป็นไปเพื่อการเรียนรู้ของทุกคน ไม่ว่าจะเป็นครอบครัว ชุมชน วัด โรงงาน กองทัพ กระบวนการทางเศรษฐกิจทุกชนิด ศิลปะการแสดง การกีฬา สื่อมวลชน เรียกว่าการศึกษาเป็นวิถีชีวิต เป็นทั้งวิธีการและเป้าหมายของกิจกรรมทุกชนิดของมนุษย์...

จากแนวคิดของนักการศึกษา และโครงการศึกษาที่ยกมาข้างต้นนั้น ได้กล่าวถึงความสำคัญและความจำเป็นของการศึกษาตลอดชีวิตซึ่งมีความสอดคล้องกับหลักพุทธธรรมในพระพุทธศาสนา คือความไม่ประมาทหรือ อับปรมาทธรรม ดังจะเห็นได้จากการวิเคราะห์สาระหลักเรื่องการศึกษาตลอดชีวิต ตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎกสรูปได้ดังนี้ การศึกษาตลอดชีวิต เน้นการที่บุคคลแสวงหาความรู้ฝึกฝน และพัฒนาตนเองตลอดเวลา และการศึกษาเกิดขึ้นได้ทุกหนทุกแห่ง ไม่จำเป็นต้องอยู่ในห้องเรียน เพื่อดำเนินชีวิตอย่างถูกต้องดีงาม และเป็นการแก้ไขให้พ้นทุกข์ สาระหลักเรื่อง การศึกษาตลอดชีวิตปรากฏขึ้นพร้อมกับพระพุทธศาสนาเนื่องจากพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งการศึกษา ซึ่งมีสาระสำคัญคือ วิถีชีวิตในพระพุทธศาสนา คือ วิถีชีวิตของการศึกษา พระพุทธศาสนาถือว่าการศึกษาเป็นกิจกรรมของชีวิต โดยชีวิต และเพื่อชีวิต อย่างเป็นทางการต่อเนื่องตลอดชีวิต ไม่จำกัดอยู่เฉพาะในระบบการศึกษาหรือในห้องเรียน พุทธศาสนิกชนจึงควรเป็นผู้ศึกษาใฝ่หาความรู้อยู่ตลอดเวลาโดยการฝึกฝนตนเองให้ดำเนินชีวิตให้ถึงความถูกต้อง

ดั่งามบนพื้นฐานของหลักธรรมสำคัญ คือ ความไม่ประมาท เพราะถ้าดำรงอยู่ในความไม่ประมาทแล้ว ก็สามารถปฏิบัติธรรมได้ทุกข้อ เพื่อให้บรรลุจุดหมายของชีวิต หรือจุดหมายของการศึกษา นั่นคือ การหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง ดังที่แสง จันทรงาม(ในกรมสามัญศึกษา, 2539) กล่าวว่า “เราเกิดมาเพื่อเรียน เพื่อรู้ การเรียนรู้เป็นเป้าหมายสูงสุดของชีวิต เป็นงานอันยิ่งใหญ่ของชีวิต”

แนวความคิดในเรื่องการศึกษาในพระพุทธศาสนานั้น นอกจากจะครอบคลุมสาระหลักเรื่อง การศึกษาตลอดชีวิตแล้ว ยังมีความหมายลึกซึ้งยิ่งกว่า คือ จุดมุ่งหมายของการศึกษาในพระพุทธศาสนานั้น คือ การหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง บุคคลหนึ่งบุคคลใดที่ยังไม่สามารถหลุดพ้นตามจุดหมายดังกล่าว การศึกษาของบุคคลผู้นั้นยังไม่สิ้นสุด ดังที่พระธรรมปิฎก ได้กล่าวไว้ในหนังสือการศึกษาเพื่ออายุธรรมที่ยั่งยืน (2539) ว่า “มนุษย์จะต้องเอาการศึกษา คือ การเรียนรู้ฝึกหัดพัฒนาเป็นหลักของการดำเนินชีวิตไม่ใช่เรียนรู้ฝึกหัดแค่เท่าที่จำเป็นพอดำรงชีวิตอยู่ได้ แต่ต้องศึกษาพัฒนาตนยิ่งขึ้นไปตลอดเวลา เพราะความประเสริฐของมนุษย์อยู่ที่การเรียนรู้ฝึกหัดพัฒนาหรือการศึกษานี้เท่านั้น การดำเนินชีวิตให้ดีของมนุษย์ทั้งหมดเรียกว่า สิกขา ทั้งสิ้น トラบใดที่ยังไม่ได้เป็นพระอรหันต์จะต้องอยู่ในการศึกษาทุกคนตลอดชีวิต เพราะฉะนั้นบุคคลที่ปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธศาสนา ก้าวหน้าไป จนกระทั่งเป็นพระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี ที่เรานิยมเรียกว่า อริยบุคคลนั้น จึงมีศัพท์เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “เสกขะ” หรือ “เสชะ” ซึ่งมาจากคำว่า “สิกขา” แปลว่าผู้ยังต้องศึกษาจนกระทั่งเป็นพระอรหันต์ จึงเรียกว่า “อเสกขะ” หรือ “อเสชะ” แปลว่าผู้ไม่ต้องศึกษาอีก นั่นคือสำเร็จการศึกษา บรรลุจุดหมายของชีวิต มนุษย์ หรือจบการประพฤติปฏิบัติ หรือการฝึกอบรมในหมู่มนุษย์แล้ว เป็นอันว่าชีวิตตามหลักพุทธศาสนาเป็นชีวิตแห่งการศึกษาทั้งสิ้น”

ตอนที่ 2 การอภิปรายผลเรื่องคิดเป็น

คิดเป็น เป็นเป้าหมายสำคัญของการดำเนินงานการศึกษานอกระบบโรงเรียนในประเทศไทย ซึ่งคิดเป็นนั้นเน้นในเรื่องการตัดสินใจเพื่อแก้ปัญหา 3 ด้านพร้อมกัน คือ ข้อมูลของตนเอง ข้อมูลสังคม สิ่งแวดล้อม และข้อมูลวิชาการ

แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 8 พ.ศ. 2540-2544 ได้กำหนดวัตถุประสงค์การพัฒนาศักยภาพของคนไทย ไว้ข้อหนึ่งดังนี้

...เพื่อพัฒนาคนทุกคนให้สามารถคิดวิเคราะห์บนหลักของเหตุผล มีการเรียนรู้
อย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต มีโลกทัศน์กว้าง...

จากแนวความคิดของแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 8 และนักการศึกษาจะเห็นว่าความคิด
เป็นนั้น มีความสำคัญต่อการศึกษา และการพัฒนาศักยภาพของคนซึ่งเรื่องความคิดเป็นนี้ มี
ความสอดคล้องกับหลักพุทธธรรมในพระพุทธศาสนาดังจะเห็นได้จากการวิเคราะห์หลัก
การคิดเป็น ตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก ฐรูปได้ดังนี้

คิดเป็น ซึ่งเป็นสาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียนมีความหมายส่วนหนึ่ง
ตรงกับคำว่า โยนิโสมนสิการ ในพระพุทธศาสนา แต่ในขั้นตอนและรายละเอียดของการคิดนั้น
โยนิโสมนสิการมีมากกว่า คิดเป็น โดยจะขอนำข้อมูลมาเสนอเพื่อให้เห็นความแตกต่างดังที่
อุ้นตา นพคุณ (2530) ได้เสนอ กระบวนการคิดเป็นเพื่อแก้ปัญหาเป็น มีขั้นตอนดังนี้ คือ

1. ระบุปัญหา
2. รวบรวมข้อมูล 3 ประเภท
  - ตนเอง
  - ชุมชน สังคม สิ่งแวดล้อม
  - วิชาการ
3. วิเคราะห์ข้อมูลอย่างตรงไปตรงมาไม่ลำเอียง
4. เลือกวิธีแก้ไขที่คิดว่าเหมาะสมที่สุด
5. ลงมือปฏิบัติ
6. ประเมินผล ถ้าไม่พอใจ เริ่มขั้นตอนแก้ปัญหาใหม่

สำหรับโยนิโสมนสิการนั้น เป็นกระบวนการในการใช้ความคิด วิเคราะห์ปัญหา
อย่างมีระบบ ซึ่งกว้างขวาง ครอบคลุม การคิดเป็น และเป็นขั้นตอนสำคัญในการพัฒนา
ปัญญาให้เป็นอิสระสามารถช่วยเหลือพึ่งตนเองได้อันเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ผู้ปฏิบัติบรรลุ
จุดมุ่งหมาย และสามารถคิดแก้ปัญหาได้ถูกต้องตามหลักพุทธธรรมอย่างแท้จริง ซึ่งประมวลได้
10 วิธีคือ 1. วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย 2. วิธีคิดแบบแยกแยะองค์ประกอบ 3. วิธีคิด
แบบรู้เท่าทันธรรมดา 4. วิธีคิดแบบแก้ปัญหา 5. วิธีคิดแบบบรรดสัมพันธ์ 6. วิธีคิดแบบ
คุณโทษและทางออก 7. วิธีคิดแบบคุณค่าแท้-คุณค่าเทียม 8. วิธีคิดแบบปลุกเร้าคุณธรรม

9. วิธีคิดแบบเป็นอยู่ในขณะปัจจุบัน และ 10. แบบวิภังชวาท (รายละเอียดวิธีคิดปรากฏในบทที่ 4)

ดังนั้น โยนิโสมนสิการ ซึ่งเน้นการใช้ประสบการณ์ และปัจจัยทุกอย่างที่เกี่ยวข้องในการคิดเพื่อเข้าถึงความจริง แก้ปัญหา และสร้างสรรค์ให้สำเร็จจึงมีความชัดเจน เป็นระบบมากกว่าคิดเป็นซึ่งใช้ข้อมูลประกอบความคิด การตัดสินใจเพื่อแก้ปัญหา แต่เพียง 3 ด้านพร้อมกัน คือ ข้อมูลของตนเอง ข้อมูลสิ่งแวดล้อม และข้อมูลวิชาการเท่านั้น

การนำสาระหลักเรื่อง คิดเป็นตามหลักพุทธธรรมมาประยุกต์ใช้ในกระบวนการเรียนการสอนที่เน้นให้ผู้เรียนรู้จักคิดวิเคราะห์ จะเกิดประโยชน์เป็นอันมาก เพราะนอกจากผู้เรียนเกิดทักษะความชำนาญในการนำความคิดไปประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์ในการดำเนินชีวิตของตนแล้ว ยังสามารถที่จะถ่ายทอดความคิด โดยการสื่อสารออกมาเป็นคำพูด และภาษาเขียนได้อย่างชัดเจน จะเป็นการขยายผลในการนำความรู้ออกมาเผยแพร่แก่สังคมส่วนรวมด้วย ด้วยเหตุนี้การคิดจึงเป็นหัวใจของการเรียนรู้ และเป็นการสร้างสรรค์วัฒนธรรม

นอกจากนี้ยังมีข้อสังเกตอีกประการหนึ่งว่า คิดเป็น ซึ่งเป็นสาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียน เน้นในเรื่อง คิดเป็น ทำเป็น แก้ปัญหาเป็น แต่ในหลักพุทธธรรมมีคำสอนในเรื่องนี้ที่ชัดเจน และสมบูรณ์กว่า คือ โยนิโสมนสิการ โดยมีหลักของอริยมรรคมีองค์ 8 ซึ่งเป็นหลักที่สอนให้คนคิดเป็น ทำเป็น แก้ปัญหาเป็นแล้ว ยังสอนให้คนคิดชอบ ทำชอบ และแก้ปัญหาชอบด้วย เพราะในระบบการคิดเป็น ทำเป็น แก้ปัญหาเป็นนั้น อาจจะวางอยู่บน พื้นฐานที่ไม่สร้างสรรค์ และไม่ใฝ่สันติก็ได้ เพียงแต่ทำให้บรรลุเป้าหมายหรือวัตถุประสงค์ที่ต้องการได้ในระดับหนึ่ง โดยอาจจะใช้วิธีการที่ไม่สุจริตทั้งหมดก็ได้ แต่ในระบบของการคิดชอบ ทำชอบ แก้ปัญหาชอบ จะเป็นระบบที่เน้นการคิดแก้ไขปัญหาย่างถึงต้นตอ และอย่างรอบด้าน โดยอาศัยอริยมรรคมีองค์ 8 เป็นแนวทาง หรือที่เรียกอย่างย่อ ๆ ว่า ทางสายกลาง ซึ่งนอกจากจะแก้ปัญหาอย่างถึงต้นตอและครบถ้วนดังกล่าวแล้ว ยังเป็นการเน้นย้ำว่าวิธีการทุกขั้นตอน จะต้องเป็นวิธีการที่เป็นกุศล ให้สร้างสรรค์และใฝ่สันติ ทั้งในระดับตนเอง และในระดับสังคมอย่างเคร่งครัดเสมอ

ตอนที่ 3 การอภิปรายผลเรื่องประชาธิปไตย

ในการปฏิบัติงานการศึกษานอกระบบโรงเรียน การนำสาระหลักเรื่อง ประชาธิปไตย มาใช้โดยเฉพาะเรื่องการพัฒนาชุมชน การส่งเสริมผู้นำท้องถิ่น มีความสำคัญอย่างยิ่ง

แผนพัฒนาเศรษฐกิจ และสังคมแห่งชาติฉบับที่ 8 (2540-2544) ได้กำหนด แนวทางการเสริมสร้าง และพัฒนาคุณธรรม จริยธรรม และสุนทรียภาพทางจิตใจแก่คน ใน ส่วนที่เกี่ยวข้องกับประชาธิปไตย ดังนี้

“สนับสนุนให้ประชาชนมีความรู้ความเข้าใจ มีเหตุผล และสามารถเลือกนำเอาสิ่ง แวดล้อมต่าง ๆ ในสังคมมาประยุกต์ใช้ เพื่อสร้างสุนทรียภาพทางจิตใจของตน รวมทั้งดำรง ชีวิตอยู่ภายใต้วิถีประชาธิปไตยได้อย่างเหมาะสมและกลมกลืน

ในส่วนของการพัฒนาประชาธิปไตย คือการพัฒนาให้รัฐและประชาชนมีความเข้าใจที่ ดี มีความรับผิดชอบ และมีความเอื้ออาทรต่อกัน ทั้งนี้เพื่อให้ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐ และ ประชาชนดำเนินไปในเชิงสร้างสรรค์ และเสริมสร้างสมรรถนะซึ่งกันและกัน

การสนับสนุนศักยภาพ และโอกาสการพัฒนาของคน ในแผนฯ นี้ได้กำหนดว่า

...1. การให้หลักประกันสิทธิเสรีภาพส่วนบุคคล และสิทธิเสรีภาพของชุมชน ให้ ความสำคัญกับหลักมนุษยธรรม เกียรติภูมิและศักดิ์ศรีของมนุษย์ทุกคน รวมทั้งหลักประกัน การปฏิบัติอย่างเท่าเทียมกันภายใต้กฎหมาย

2. การให้หลักประกันในด้านโอกาส และช่องทางในการมีส่วนร่วมในส่วนของ การกำหนดนโยบาย และการบริหารจัดการการพัฒนาทั้งทางตรง และทางอ้อม เพื่อตอบ สอนองความจำเป็น และความต้องการของคนกลุ่มต่าง ๆ ในสังคม...

จากข้อความที่ยกตัวอย่างมานั้นได้แสดงให้เห็นถึงสาระหลักเรื่อง ประชาธิปไตย และการสร้างสรรค์ประชาธิปไตย และซึ่งหลักการนี้ มีความสอดคล้องกับหลักพุทธธรรมใน พระพุทธศาสนา ดังจะเห็นได้จากการวิเคราะห์สาระหลักเรื่อง ประชาธิปไตยตามหลักพุทธ ธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก สุรูปได้ดังนี้

สาระหลักสำคัญอย่างหนึ่งของการศึกษานอกระบบโรงเรียน คือ การเสริมสร้าง ประชาธิปไตยขั้นพื้นฐาน ในสังคมเพื่อให้ประชาชนสามารถปกครองตนเอง และอยู่ร่วมกัน เป็นหมู่คณะ มีสิทธิ มีความรับผิดชอบ มีความรักสามัคคี ตลอดจนมีส่วนร่วมในการสร้าง

สรรคสังคัม พัฒนาศักยภาพของตนเอง และผู้อื่นในการทำประโยชน์แก่ส่วนรวม ภายใต้ องค์ประกอบสำคัญ 3 ประการ คือ เสรีภาพ ความเสมอภาค และเอกภาพ หรือภราดรภาพ ซึ่งหลักการที่ปรากฏอยู่ใน สาราณียธรรม 6 โดยมีความหมายครอบคลุมองค์ประกอบสำคัญของหลักการประชาธิปไตยดังกล่าว ซึ่งประกอบด้วย เมตตาทายกรรม ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เมตตาวจีกรรม พูดด้วยความมีน้ำใจ เมตตาเมโนกรรมมีจิตใจปรารถนาดีต่อกัน สาธารณโภคี มีอะไรก็แบ่งปันกัน สีสสามัญญตารักษาระเบียบวินัยมีศีลเสมอกัน และทัญญูสามัญญตา มีความเข้าใจในหลักการ อุดมการณ์ร่วมกัน ตลอดจนมีความเข้าใจในความ เป็นจริงในธรรมชาติของชีวิต ส่วนหลักในการปกครองที่ส่งเสริมปลูกฝัง และสร้างจิตสำนึก การปกครองตนเอง ซึ่งเป็นรากฐานสำคัญในการพัฒนาประชาธิปไตย จะเห็นได้จาก ธรรมาธิปไตย คือการให้ความสำคัญต่อหลักการ ความจริง ความถูกต้อง ความชอบธรรม ซึ่งเกิดจากการศึกษาอบรมที่ถูกต้อง ทั้งในด้านการสร้างสาระหรือเนื้อหาของ การปกครองที่ดี และการฝึกฝนในด้านรูปแบบ และวิธีการปกครองแบบประชาธิปไตย

นอกจากหลักพุทธธรรมในเรื่อง ธรรมาธิปไตย และสาราณียธรรม 6 ซึ่งปรากฏเด่นชัดในการวิเคราะห์สาระหลักเรื่อง ประชาธิปไตยตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎกแล้ว ยังมีหลักพุทธธรรมอีกหมวดหนึ่ง ซึ่งคนในสังคมประชาธิปไตยพึงรู้และปฏิบัติตาม เพื่อดำรงไว้ซึ่งการเป็นสมาชิกที่ดีของสังคม ซึ่งมีส่วนร่วมในการปกครองหลักพุทธธรรมหมวดนี้ คือ อปรีหานิยธรรม 7 ซึ่งพระธรรมปิฎกได้แสดงไว้ในหนังสือธรรมนุญชีวิต พุทธจริยธรรมเพื่อชีวิตที่ดิงาม (2529) ดังนี้

...มีส่วนในการปกครอง โดยปฏิบัติตามหลักการร่วมรับผิดชอบที่จะช่วยป้องกัน ความเสื่อม นำไปสู่ความเจริญรุ่งเรืองโดยส่วนเดียว ที่เรียกว่า อปรีหานิยธรรม 7 ประการ คือ

1. หมั่นประชุมกันเนื่องนิตย์ พบปะปรึกษาหารือกิจการงาน (ที่พึงรับผิดชอบตามระดับของงาน) โดยสม่ำเสมอ
2. พร้อมเพรียงกันประชุม พร้อมเพรียงกันเลิกประชุม พร้อมเพรียงกันทำกิจทั้งหลายที่พึงทำร่วมกัน

3. ไม่ถืออำนาจใจใครต่อความสะดวก บัญญัติวางข้อกำหนดกฎเกณฑ์ต่าง ๆ อันมิได้ตกลงบัญญัติกันไว้แล้ว ถือปฏิบัติมันอยู่ในบทบัญญัติใหญ่ที่วางไว้เป็นธรรมเนียม
4. ท่านผู้ใดเป็นใหญ่มีประสบการณ์ยาวนาน ให้เกียรติเคารพนับถือท่านเหล่านั้น มองเห็นความสำคัญแห่งถ้อยคำของท่านว่าเป็นสิ่งอันพึงรับฟัง
5. ให้เกียรติ และคุ้มครองกุลสตรีมิให้มีการช่มเหล่งรังแก
6. เคารพบูชาสักการะเจดีย์ ปูนหินสถาน อนุสาวรีย์ประจำชาติ อันเป็นเครื่องเตือนความทรงจำ เราให้ทำดีและเป็นที่ยอมรับของชุมชน ไม่ละเลยพิธีเคารพบูชาอันพึงทำต่ออนุสรณ์สถานเหล่านั้น ตามประเพณี
7. จัดการให้ความอารักขา บำรุง คุ้มครอง อันชอบธรรมแก่บรรพชิต ท่านผู้ทรงศีลทรงธรรมบริสุทธิ์ ซึ่งเป็นหลักใจและเป็นตัวอย่างทางศีลธรรมของประชาชน เต็มใจต้อนรับและหวังให้ท่านอยู่โดยผาสุก

ถ้าหากพิจารณาหลักพุทธธรรมในเรื่อง ธรรมาธิปไตย สาราณียธรรม 6 และ อปริหานิยธรรม 7 จะเห็นเด่นชัดว่า ประชาธิปไตยได้เกิดขึ้นในพระพุทธศาสนา มาเป็นเวลานานแล้ว แต่ยังคงมีความทันสมัย ร่วมสมัยอยู่เสมอ และหลักพุทธธรรมดังกล่าวมีความหมายสอดคล้องครอบคลุม การปกครองในระบอบประชาธิปไตย ซึ่งเป็นการปกครองที่ดีว่าบุคคลทุกกลุ่ม ทุกเพศ ทุกฐานะ และทุกอาชีพ มีสิทธิ เสรีภาพ หน้าที่ ความรับผิดชอบ ต่อสังคมและประเทศชาติเท่าเทียมกัน ไม่ว่าจะในทางกฎหมาย หรือการดำเนินชีวิตส่วนบุคคล

ตอนที่ 4 การอภิปรายผลเรื่อง แรงจูงใจ

แรงจูงใจเป็นสาระหลักสำคัญในการจัดการศึกษานอกระบบโรงเรียน เนื่องจากการพัฒนาตนเองจะต้องเกิดจากแรงจูงใจ แหล่งความรู้ แบบอย่างจากบุคคลที่ดี และความขยันหมั่นเพียรเพื่อให้ประสบความสำเร็จ ถูกต้อง ดีงาม ซึ่งสอดคล้องกับแผนพัฒนาเศรษฐกิจ และสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 พ.ศ. 2540-2544 ว่า

“การกำหนดให้คนเป็นศูนย์กลางของการพัฒนา นอกจากจะให้ความสำคัญต่อการพัฒนาศักยภาพของคนแล้ว ยังจำเป็นต้องคำนึงถึงระบบกลไก และสภาพแวดล้อม

ของสังคมให้ส่งเสริมและสนับสนุนการพัฒนาคน โดยการสร้างให้คนมีโอกาสเข้าถึงศักยภาพของตนเอง และเป็นทั้งส่วนเสริมให้การพัฒนาศักยภาพของคนดำรงอยู่ตลอดไป”

ด้วยเหตุที่ ผู้รับผิดชอบดำเนินงานการศึกษาในระบบโรงเรียนควรสร้างแรงจูงใจภายในให้เกิดขึ้นแก่ผู้เรียนมากกว่าจะให้แรงจูงใจภายนอกเนื่องจากแรงจูงใจภายในนั้นเกิดจากความต้องการในส่วนลึกของจิตใจ ไม่ใช่เพราะหวังรางวัล หรือสิ่งตอบแทนอื่น ๆ ซึ่งสอดคล้องกับความสำคัญของเรื่องแรงจูงใจในการพัฒนาศักยภาพ และสิ่งแวดล้อมของสังคม ในการพัฒนาศักยภาพของคน ซึ่งได้ปรากฏอยู่ในหลักการสำคัญของพระพุทธศาสนา ดังที่ เสฐียรพงษ์ วรรณปก (ในกรมสามัญศึกษา, 2539) กล่าวว่า “พระพุทธศาสนาซึ่งมิใช่ศาสนาเทวนิยมกลับมองว่ามนุษย์มีศักยภาพเพียงพอที่จะพัฒนาตนเองได้ด้วยสติปัญญา และความพากเพียร พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาไม่มีพระเจ้า ศาสดาของพระพุทธศาสนา คือพระพุทธองค์นั้นท่านอยู่ในฐานะของกัลยาณมิตร คือเป็นผู้ชี้แนะทางที่ตรงให้แก่อื่น และเนื่องจากพระพุทธองค์มิใช่พระเจ้า จึงมีอาจดลบันดาลให้สิ่งใด ๆ เกิดขึ้นได้ มนุษย์จึงต้องเป็นผู้ลงมือกระทำทุกอย่างด้วยตนเองซึ่งมนุษย์ก็มีศักยภาพที่จะกระทำได้.. ในขณะที่มนุษย์ยังไม่มีความรู้ ไม่มีความเข้าใจ และไม่มีความพร้อม มนุษย์ก็จำเป็นต้องวางศรัทธาไว้ที่บุคคลที่ควรวางใจ หรือแหล่งความรู้ที่ควรเชื่อถือ แต่เมื่อมนุษย์มีความพร้อม มีความเข้าใจในเรื่องนั้น ๆ ดีแล้ว ศรัทธาก็จะถูกแทนที่ด้วยปัญญา ศรัทธาในพระพุทธศาสนาจึงเป็นศรัทธาแบบ “ปลายเปิด” คือ “ความเชื่อ” นั้นพร้อมจะพัฒนาไปเป็น “ความรู้เห็น” ด้วยตนเอง โดยภาพรวมแล้วพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่มุ่งพัฒนา และสร้างสรรค์สังคม เพราะเป้าหมายสำคัญของพระพุทธศาสนา คือสอนให้มนุษย์ฝึกฝนและพัฒนาตนเอง และเมื่อถึงจุดที่มนุษย์ผู้นั้นมีความพร้อมแล้ว ก็จะต้องช่วยผู้อื่นให้ได้รับการพัฒนาต่อไป”

พระเทพวิสุทธิกวี (พิจิตร จิตวณฺโณ) (2538) ได้กล่าวถึงความสำคัญของสิ่งแวดล้อมตามหลักพระพุทธศาสนาว่า “ตามหลักจิตวิทยาทั่วไปถือว่า สิ่งแวดล้อม (Environment) มีอิทธิพลมากต่อความเสื่อมและความเจริญของบุคคลแต่ละคน กล่าวคือ ถ้าคนเราได้สิ่งแวดล้อมดี เช่น เพื่อนดี มีการศึกษาอบรมดี ที่อยู่อาศัยถูกสุขลักษณะดี เป็นต้น คนนั้นก็มีความ

เจริญก้าวหน้าในชีวิตได้มาก แต่ถ้าได้สิ่งที่ตรงข้าม เช่น เพื่อนชั่ว ไม่ได้รับการศึกษาอบรม ในทางที่ดี และที่อยู่อาศัยอยู่ในแหล่งเสื่อมโทรม ผิดสุขลักษณะ เป็นต้น คนนั้นก็ถูกชักจูง ไปทางเสื่อมได้ง่าย หรือทำให้คนนั้นพัฒนาตนเองให้ก้าวหน้าได้ยาก เพราะสิ่งแวดล้อมไม่ดี ในทางพระพุทธศาสนาก็เห็นความสำคัญของสิ่งแวดล้อมมากเช่นกัน และสิ่งแวดล้อมที่พระพุทธเจ้า ทรงย้ำมาก ก็คือ เรื่องมิตร หรือตัวบุคคลที่เราเข้าไปติดต่อหรือคบหาสมาคม เพราะ ถ้าได้มิตรดีก็มีทางเจริญก้าวหน้าได้มาก ถ้าได้มิตรไม่ดีก็มีทางเสื่อมได้มาก”

จากคำกล่าวของพระเทพวิสุทธิกวี เป็นการย้ำถึงความสำคัญในเรื่องกัลยาณมิตรตาทา หรือความมีกัลยาณมิตร ว่ามีความสำคัญในการจงใจหรือชักนำให้บุคคลมีความคิดเห็นที่ถูกต้อง ในการพัฒนาตนเพื่อความเจริญก้าวหน้าในการศึกษา

สาระหลักเรื่องแรงจูงใจนี้จึงมีความสอดคล้องกับหลักพุทธธรรมในพระพุทธศาสนา ดังจะเห็นได้จากการวิเคราะห์สาระหลักเรื่อง แรงจูงใจตามหลักพุทธธรรมในผลงานของ พระธรรมปิฎก สรูปได้ดังนี้

แรงจูงใจหมายถึงกระบวนการส่งเสริมให้บุคคลเกิดการเรียนรู้มีกำลังใจในการพัฒนาตนเองได้อย่างถูกต้อง และให้มีความเป็นมนุษย์ได้อย่างแท้จริง ตรงกับหลักพุทธธรรม คือ ฉันทะ ซึ่งมีความหมาย 2 อย่างคือ ใฝ่รู้ความจริง และใฝ่สิ่งดีงาม ด้วยการสืบสาวหาความรู้ในเหตุปัจจัยของสิ่งทั้งหลายที่สัมพันธ์อิงอาศัยกันที่จะทำให้ก้าวหน้าไปในกระบวนการฝึกฝนพัฒนาตนเอง โดยเฉพาะในการพัฒนาปัญญา ส่วนปัจจัยสำคัญที่ทำให้แรงจูงใจของบุคคลดำเนินไปอย่างถูกต้อง และประสบความสำเร็จ ตรงกับหลักพุทธธรรม คือตถาคตโพธิสัทธา (ศรัทธา) หรือความเชื่อว่ามีมนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้มีศักยภาพสูง และมีความเชื่อในปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าที่ทำให้มนุษย์กลายเป็นพุทธะได้ ในการฝึกฝนตนเองตามความเชื่อดังกล่าว จะต้องมียปัจจัยหรือองค์ประกอบภายนอก คือมีปรโตโมสะที่ดี ได้แก่การมีกัลยาณมิตร หรือกัลยาณมิตรตาทา คือ การที่บุคคลเลือกหาแหล่งความรู้ และแบบอย่างที่ดี ควบคู่กับปัจจัยหรือองค์ประกอบภายใน คือ โยนิโสมนสิการ เป็นแรงกระตุ้นให้เกิดการพัฒนาตนเองด้วยจิตสำนึกในการศึกษา ประกอบกับอิทธิบาท 4 โดยเฉพาะวิธีะข้อ 2 ในอิทธิบาท 4 คือความเพียร และมีใจสู้ มีความสำคัญยิ่งที่จะเป็นแรงจูงใจให้ความรู้ ความถูกต้องประสบความสำเร็จ

นอกจากหลักพุทธธรรมที่ปรากฏในการวิเคราะห์สาระหลักเรื่อง แรงจูงใจ แล้วยังมีหลักพุทธธรรมอีกหมวดหนึ่ง ซึ่งแสดงให้เห็นถึงคุณประโยชน์ในการสร้างสรรค์ความดีงามอย่างไม่ทอดยอ หลักพุทธธรรมหมวดนี้ คือ อุปัญญาตธรรม ซึ่งพระธรรมปิฎกได้อธิบายไว้ในหนังสือธรรมนุญชีวิต พุทธจริยธรรมเพื่อชีวิตที่ดีงาม (2529) ดังนี้

...ดำเนินตามพระพุทธปฏิบัติ ด้วยการปฏิบัติตามธรรม 2 อย่าง เป็นเหตุให้พระองค์บรรลุสัมโพธิญาณ เรียกว่า อุปัญญาตธรรม (ธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงปฏิบัติเห็นคุณประจักษ์กับพระองค์เอง) คือ

1. ไม่สันโดษในกุศลธรรม คือ ไม่รู้อิ่ม ไม่รู้พอ ในการสร้างความดี และสิ่งที่ดี
2. บำเพ็ญเพียรไม่ระย่อ คือ เพียรพยายามก้าวหน้าเรื่อยไปไม่ยอมถอยหลัง ไม่ยอมแพ้ ไม่ยอมทอดยอต่ออุปสรรคและความเหนื่อยยากลำบาก...

ดังนั้นหลักพุทธธรรมหมวดนี้จึงเป็นที่ประจักษ์ชัดของพุทธศาสนิกชนในการดำเนินตามพระพุทธองค์ ด้วยความเชื่อในปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าที่ทำให้มนุษย์กลายเป็นพุทธะได้ และทำให้เกิดแรงจูงใจที่จะยึดถือปฏิบัติเพื่อให้ชีวิตก้าวหน้าไปสู่จุดหมายที่ดีงาม

ตอนที่ 5 การอภิปรายผลเรื่องการศึกษาเพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

ในปัจจุบันการศึกษาเพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม กำลังได้รับความสนใจอย่างกว้างขวาง ซึ่งจะเห็นได้จากโครงการต่าง ๆ ที่จัดตั้งขึ้นเพื่อรณรงค์ให้ประชาชนมีความรักความห่วงใยต่อสิ่งแวดล้อม เช่น โครงการเจ้าพระยากับดาวพิเศษ นอกจากนี้ยังมีการประชาสัมพันธ์ผ่านสื่อมวลชนแขนงต่าง ๆ จำนวนมาก ซึ่งสืบเนื่องมาจากการที่ประชาชนไม่เข้าใจเรื่องการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ดังที่แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 8 ได้กล่าวว่า

การพัฒนาประเทศในระยะที่ผ่านมาได้มีการนำทรัพยากรธรรมชาติมาใช้ในการผลิตเพื่อเพิ่มรายได้ประชาชาติ และยกระดับฐานะความเป็นอยู่ของประชาชน โดยขาดการบริหารการจัดการที่เหมาะสม ซึ่งแนวทางการพัฒนาดังกล่าวทำให้เศรษฐกิจโดยรวมของประเทศขยายตัวอย่างรวดเร็ว อย่างไรก็ตาม การใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างไม่จำกัด ทำให้

ทรัพยากรธรรมชาติที่เคยอุดมสมบูรณ์ร่อยหรอ และเสื่อมโทรมลง มีผลต่อความมั่นคงทางเศรษฐกิจ สร้างปัญหาความขัดแย้งในสังคม อันเกิดจากการแย่งใช้ประโยชน์ทรัพยากร และเกิดภัยธรรมชาติที่รุนแรงติดตามมา ในขณะที่เดียวกันการขยายตัวของกิจกรรมทางเศรษฐกิจ และชุมชนเมืองโดยปราศจากการดูแลรักษาภาวะแวดล้อมเท่าที่ควร ได้ก่อให้เกิดปัญหามลพิษต่าง ๆ ซึ่งเป็นอันตรายต่อสุขภาพอนามัยของประชาชน เนื่องจากสิ่งแวดล้อมมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดต่อคน และชุมชนมากที่สุด

ในเรื่องการอนุรักษ์ทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมนี้ ถ้าพิจารณาให้ดี จะเห็นว่าพระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงเรื่องนี้มากกว่า 2500 ปีแล้ว เพราะพระพุทธศาสนานั้นนอกจากจะให้ความรู้เกี่ยวกับกฎของธรรมชาติแล้วยังได้กล่าวถึงวิธีในการดำเนินชีวิต ให้ประสานกลมกลืน และสอดคล้องกับธรรมชาติแวดล้อมด้วย

พระเมธีธรรมาภรณ์ (2538) ได้กล่าวถึงศาสนากับการแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมดังนี้

“เราใช้ประโยชน์จากธรรมชาติแล้วต้องถนอมรักษาให้มันเติบโตงอกงามตามธรรมชาติต่อไป ใช้ประโยชน์โดยไม่ทำลายธรรมชาติ นั่นคือ ทำที่ที่ถูกต้อง เป็นสัมมาทิฐิในเรื่องธรรมชาติ ศาสนาทุกศาสนาสอนอย่างนี้ อย่าโลกเกินไป จนทำลายธรรมชาติ มนุษย์ได้ประโยชน์จากธรรมชาติแล้วต้องกตัญญูรู้คุณและถนอมรักษาธรรมชาติ... ไม่ว่าจะเป็นศาสนิกของศาสนาใดก็ตาม ถ้าเขาเข้าถึงแก่นแท้แห่งศาสนาของตน และมีศาสนธรรมประจำใจ เขาก็จะมีเมตตาความรักสรรพสัตว์ และไม่คิดเบียดเบียนธรรมชาติแวดล้อม”

เอกวิทย์ ณ ถลาง (ในกรมสามัญศึกษา, 2539) ได้กล่าวถึงความสำคัญของพุทธธรรม กับธรรมชาติสิ่งแวดล้อมดังนี้

...พุทธธรรมมีส่วนช่วยให้เราเข้าใจธรรมชาติของมนุษย์ เข้าใจธรรมชาติของสรรพสิ่งรอบตัวเรา และเข้าใจตัวเราเอง ตลอดจนช่วยให้เราสามารถพัฒนาและควบคุมตัวเองได้ นั่นคือพุทธธรรมช่วยให้เราอยู่ได้อย่างมีสมดุล...

จากแนวความคิดของพระเมธีธรรมาภรณ์ และเอกวิทย์ ณ ถลาง ได้แสดงให้เห็นถึงสาระหลักเรื่อง การศึกษาเพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ว่ามีความ

สอดคล้องกับหลักพุทธธรรมในพระพุทธศาสนาดังจะเห็นจากการวิเคราะห์หลักการ การศึกษาเพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม ในผลงานองพระธรรมปิฎก สรูปได้ ดังนี้

การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม ซึ่งมีความมุ่งหมายให้คนทั่วไป เข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งที่มีชีวิตทุกประเภทนั้น ตรงกับหลักพุทธธรรม คือ อริยสัจ 4 ไตรลักษณ์, ปฏิจจสมุปบาท, กรรม, กุศล และอกุศล ซึ่งมีสาระสำคัญว่า เหตุการณ์ต่าง ๆ หรือสิ่งทั้งหลายที่ประกอบกันนั้น อาศัยสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน แล้วก็ไปไปตามเหตุปัจจัย นั้น ๆ ส่วนเรื่องการเสริมสร้างความตระหนัก และจิตสำนึกตลอดจนพฤติกรรมที่พึงประสงค์ ที่จะทำให้เกิดดุลยภาพระหว่างมนุษย์ กับทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม จะเห็นได้จากหลักพุทธธรรมเรื่อง เมตตากรุณา หลักรัตนตรัย (หลักแม่บทของระบบ บูรณาการ หรือหลักนำทางหรือหลักชี้นำชีวิตและสังคม ซึ่งมีพุทธ เป็นแม่แบบ/อุดมคติ ของมนุษย์ ธรรมะ เป็นแม่แบบ/สาระของธรรมชาติ และสังฆะ เป็นแม่แบบ/อุดมคติของ สังคม) และกตัญญูกตเวที ส่วนเรื่องการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ พระธรรมปิฎก ได้ เสนอว่า จะต้องจัดเป็น 3 ระดับ คือ ระดับพฤติกรรม (ศีล) ระดับจิตใจ (สมาธิ) และ ระดับปัญญาโดยที่ทั้ง 3 ระดับจะต้องประสานเกื้อกูลซึ่งกันและกัน เพื่อให้เกิดระบบการ พัฒนาที่ยั่งยืน ซึ่งแนวคิดของพระธรรมปิฎกนี้มีความสอดคล้องกับ แผนพัฒนาเศรษฐกิจ และสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 ในเรื่องการส่งเสริมการพัฒนาอย่างสมดุลระหว่างคน เศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม ดังนี้

...1. สนับสนุนวางกฎเกณฑ์การอยู่ร่วมกันอย่างเกื้อกูลระหว่างคน ชุมชน กับ ทรัพยากรธรรมชาติและระหว่างกลุ่มคนในสังคม โดยใช้หลักความร่วมมือของประชาชน เป็นแนวทางในการดูแลพฤติกรรมของสมาชิกในชุมชน

2. สนับสนุนการปรับปรุงกฎหมายและการบังคับใช้กฎหมายต่อกิจกรรมทาง เศรษฐกิจให้รับผิดชอบต่อกัน สังคม ธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม ซึ่งอาจได้รับผลกระทบจาก การดำเนินธุรกิจนั้น ๆ...

ด้วยเหตุนี้การศึกษาเพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมจะต้องเริ่ม จากการสร้างจิตสำนึกว่าคนทุกคนมีศักยภาพ มีความสามารถในการมีส่วนร่วมในการ

อนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมด้วยการนำหลักพุทธธรรมมาประยุกต์ใช้อย่าง
จริงจัง เพื่อเป็นทางลดความสูญเสีย และบำรุงรักษาระบบนิเวศให้สมดุลในการยังประโยชน์
แก่อุสภแก่มนุษย์ให้นานที่สุด

ตอนที่ 6 การอภิปรายผลเรื่อง การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์

ในปัจจุบันเป็นที่ยอมรับว่าการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์เป็นหลักสำคัญในการ
ดำเนินงานการศึกษานอกระบบโรงเรียน งานบริหารธุรกิจ งานฝึกอบรมและพัฒนาทุกอย่าง

จากการวิเคราะห์หลักการการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักพุทธธรรมในผล
งานของพระธรรมปิฎก ไม่ปรากฏคำหรือหลักการการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ แต่ปรากฏ
หลักพุทธธรรม เรื่อง กระบวนการศึกษาเพื่อพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนา คือ มรรค
หรือมัชฌิมาปฏิปทา หรือ ไตรสิกขา ซึ่งหลักพุทธธรรมทั้ง 3 เป็นเรื่องที่สัมพันธ์เป็นอัน
เดียวกัน แต่มีความหมายคนละแง่ ดังที่พระธรรมปิฎก (2531) ได้อธิบายในหนังสือหลัก
การศึกษาในพระพุทธศาสนาว่า “ระบบการดำเนินชีวิตที่ดั่งงาม ที่เรียกว่า มรรค มีองค์ 8
ประการ ซึ่งเป็น จริยธรรมหรือข้อปฏิบัติทั้งหมดในพระพุทธศาสนา บางที่เรียกว่า พรหมจริ
ยะ คือ ชีวิตประเสริฐ บางที่เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา คือ ทางสายกลาง แล้วเอามาจัดเป็น
ระบบการศึกษาพัฒนาตน ที่เรียกว่าไตรสิกขา สิกขาก็คือ การศึกษา... คือเป็นภาคปฏิบัติ
อยู่ในข้อที่เรียกว่า มรรค”

เนื่องจากงานวิจัยนี้ได้กำหนดขอบเขตในการวิเคราะห์ผลงาน ของพระธรรมปิฎก
ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2525-เมษายน พ.ศ. 2538 ซึ่งผลงานในช่วงนี้ พระธรรมปิฎก ยังไม่ได้
กล่าวถึง การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ แต่หลังจากปี พ.ศ. 2538 คำว่า การพัฒนาทรัพยากร
มนุษย์ได้รับความสนใจเป็นอย่างมาก พระธรรมปิฎก (สัมภาษณ์, 26 ก.ค. 2540) ได้
กล่าวถึงผลงานในช่วงตั้งแต่ปี 2539 ว่า ได้มีผลงานที่กล่าวถึงการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์
และการพัฒนามนุษย์จำนวนหลายเล่ม ทั้งนี้เพื่ออธิบายขยายความแก้ไขความสับสนในการ
ใช้ความหมายของคำว่า การพัฒนามนุษย์ และการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ให้เข้าใจถูกต้อง
ชัดเจนว่า 2 คำนี้ มีความหมายแตกต่างกันอย่างไร

พระธรรมปิฎกได้กล่าวถึงความหมายของมนุษย์ว่า มนุษย์ไม่ได้มีความหมายเพียงทรัพยากร แต่มนุษย์นั้นเกิดมาเพื่อมีชีวิตที่สมบูรณ์ ไว้ในปาฐกถาเรื่อง การสร้างสรรค์ปัญญาเพื่ออนาคตของมนุษยชาติ ในปฏิรูปการศึกษา การสร้างสรรค์ภูมิปัญญา (2539) ดังนี้

...เวลานี้เราพูดกันมากกว่าคน เป็นทรัพยากรมนุษย์ และเราจะพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ แต่บางทีเราอาจจะเพลินลืมนิดไปว่า ทรัพยากรมนุษย์เป็นศัพท์ค่อนข้างใหม่ มีอายุไม่นานเท่าไร และเกิดขึ้นเพื่อสนองแนวความคิดในการพัฒนาแบบที่เรากำลังดิ้นรนกันอยู่ว่า ผิดพลาด มีโทษร้ายและจะต้องละเลิก

เรื่องมีว่า เมื่อไม่นานนี้ ในปี ค.ศ. 1964 (พ.ศ. 2507) มีนักเศรษฐศาสตร์อเมริกันคนหนึ่งชื่อ Gary Becker ได้แต่งหนังสือชื่อ Human Capital แสดงความคิดว่า มนุษย์ก็เป็นทุนอย่างหนึ่งในทางเศรษฐศาสตร์ แล้วในระยะใกล้ ๆ นั้นเองคือในช่วงปี 1965-1970 (พ.ศ. 2508-2513) ก็มีการใช้ศัพท์ว่า human resources ที่แปลว่า ทรัพยากรมนุษย์ ซึ่งแสดงความหมายว่าเรามองมนุษย์เป็นเครื่องมือ หรือเป็นทุนที่จะใช้สนองวัตถุประสงค์อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น เพื่อพัฒนาเศรษฐกิจ หรือเพื่อพัฒนาสังคม

แต่ความจริงมนุษย์คงไม่ใช่มีความหมายเพียงเท่านั้น เราควรที่จะมองมนุษย์ในฐานะที่เป็นคนเพื่อตัวของเขาเองด้วย ซึ่งเป็นชีวิตที่มีคุณค่ามีความหมายในตัวของเขาเอง แต่ทั้งนี้ไม่ใช่หมายความว่า จะเลิกความหมายที่เป็นทรัพยากรไปเสียเลย เพียงแต่ไม่ให้เราจบแค่นั้น คือ จะต้องให้มีความหมายทั้งสองอย่าง ทั้งในแง่ที่มนุษย์เป็นทรัพยากร และในแง่ของความเป็นมนุษย์ที่มีคุณค่ามีความหมายในตัวเอง และความหมายในแง่หลังนี้มีความสำคัญมาก โดยเฉพาะการศึกษาจะต้องพัฒนาคนโดยมีจุดหมายให้เป็นชีวิตที่มีคุณค่าในตัวของเขาเอง ให้เป็นชีวิตที่ดีงาม และสมบูรณ์ในตัวเอง ซึ่งอาจจะใช้คำว่า เพื่อความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์...

นอกจากนี้ พระธรรมปิฎก ยังได้กล่าวถึงคำว่า พัฒนามนุษย์ กับพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ อย่างชัดเจนในหนังสือการศึกษากับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ (2539) ว่า

...คำว่า การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์นี้ น่าจะแตกต่างจากคำว่าพัฒนามนุษย์ สองคำนี้ไม่เหมือนกันทีเดียว ยิ่งเวลานี้เราเน้นการพัฒนาคน เราจะต้องเข้าใจชัดเจนเกี่ยว

กับความหมายของคำว่า การพัฒนามนุษย์ ที่ต่างจากคำว่า การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ซึ่งหมายถึง การพัฒนาคนในฐานะที่เป็นการพัฒนาทรัพยากรอย่างหนึ่ง

คำว่า ทรัพยากรมนุษย์ เป็นคำที่เกิดมาไม่นานนัก (เกิดในช่วง ค.ศ. 1965-1970 คือ พ.ศ. 2508-2513) เป็นแนวคิดที่เกิดขึ้นในช่วงที่เน้นเรื่องการพัฒนาเศรษฐกิจ และต่อมาก็ขยายไปถึงการพัฒนาสังคม เป็นการมองคนอย่างเป็นทุน เป็นเครื่องมือ เป็นปัจจัย หรือเป็นองค์ประกอบที่จะใช้ในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม ต่อมาเราเห็นว่า การที่จะพัฒนาโดยมุ่งเน้นแต่ในด้านเศรษฐกิจนั้นไม่ถูกต้อง แต่สิ่งที่สำคัญคือ คนเราเอง ซึ่งควรจะให้ความสนใจเป็นพิเศษ เราจึงหันมาเน้นในเรื่องการพัฒนาคน แต่ก็ยังมีการใช้ศัพท์ที่ปะปนกัน บางที่ใช้คำว่าทรัพยากรมนุษย์ บางที่ใช้คำว่าพัฒนามนุษย์ เราควรปรับความเข้าใจเรื่องนี้ให้มีความชัดเจนตรงกัน มิฉะนั้นจะเกิดความสับสน

แต่ก่อนนี้เราไม่มีคำว่าทรัพยากรมนุษย์ คำนี้เกิดขึ้นมาเพื่อสนองความคิดในการพัฒนาเศรษฐกิจ ดังนั้นจะต้องเข้าใจให้ดีกว่า คำว่าทรัพยากรมนุษย์นั้น เป็นการมองมนุษย์ในฐานะทรัพยากร คือ เป็นทุน เป็นปัจจัย ในการที่จะนำมาพัฒนาเศรษฐกิจ และสังคม

ส่วนการพัฒนามนุษย์โดยมองคนในฐานะเป็นมนุษย์มีความหมายว่า มนุษย์มีความเป็นมนุษย์ของเขาเอง ชีวิตมนุษย์นั้นมีจุดหมาย จุดหมายของชีวิต คือ ความสุข อิสรภาพ ความดี ความงามของชีวิต ซึ่งเป็นเรื่องเฉพาะตัวบุคคล

เราต้องให้ความสำคัญว่า เราจะพัฒนามนุษย์ให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์อย่างไร พร้อมกับที่อีกด้านหนึ่ง เขาก็จะเป็นทรัพยากรเป็นทุน เป็นปัจจัยที่มีประสิทธิภาพในการพัฒนาเศรษฐกิจ และสังคม

ขณะนี้เราควรแยกคำทั้ง 2 นี้ออกจากกันให้ชัดเจน พร้อมทั้งมองความสัมพันธ์ระหว่างการพัฒนาทั้งสองอย่างด้วย ดุลยภาพของการพัฒนาทั้ง 2 อย่าง จึงจะเกิดขึ้น ฉะนั้นจึงขอทำความเข้าใจในเรื่องนี้ก่อน มิฉะนั้นอาจจะพลาดอีกก็ได้ ที่ว่าพลาดคือ เราเคยมองมนุษย์เป็นทรัพยากรในการพัฒนาเศรษฐกิจ แต่ตอนนี้เรากำลังหันมาพัฒนาตัวมนุษย์เอง แต่ก็ยังไม่มีความชัดเจนในเรื่องนี้

การพัฒนามนุษย์ในฐานะที่เป็นมนุษย์ กับการพัฒนามนุษย์ในฐานะที่เป็นทรัพยากร มนุษย์นี้มีความหมายต่อการศึกษา เพราะการศึกษาเป็นกระบวนการในการพัฒนาคน ทั้งในฐานะที่เป็นมนุษย์โดยตัวของมันเอง และในฐานะที่เป็นทรัพยากร ซึ่งมีลักษณะที่แตกต่างกัน

คือ การศึกษาเพื่อพัฒนาตัวมนุษย์นั้น เป็นการศึกษาที่เรียกได้ว่าเป็นการศึกษาขั้นพื้นฐาน (การศึกษาระยะยาว) ส่วนการศึกษาเพื่อพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ มีความหมายขึ้นกับกาลเทศะ หรือยุคสมัยมากกว่า คือ เป็นการศึกษาที่สัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมของยุคสมัยนั้น ๆ (การศึกษาระยะสั้น) เช่น เพื่อสนองความต้องการของสังคมในด้านกำลังคนในสาขางาน และกิจการต่าง ๆ ฉะนั้นเราจึงควรจัดการศึกษา 2 อย่างนี้ให้สัมพันธ์กัน เพราะถ้าเราสามารถพัฒนาทั้ง 2 ส่วนนี้ให้สัมพันธ์กันจนเกิดดุลยภาพขึ้นก็จะเป็นผลดีต่อชีวิตและสังคมมาก...

อมรา พงศาพิชญ์ (ม.ป.ป.) ได้ให้ความเห็นว่า ความคิดเรื่องการพัฒนามนุษย์ เกิดขึ้นเมื่อนักวางแผนมองว่า การใช้ตัวเลขผลิตภัณฑ์มวลรวม หรือ GNP วัดการพัฒนาทำให้ได้ภาพการพัฒนาที่คาดเคลื่อน เพราะการมีรายได้ไม่ได้หมายความว่า เกิดการพัฒนา การมีรายได้เป็นเพียงส่วนหนึ่งของชีวิตมนุษย์เท่านั้น UNDP ได้ให้ความหมายของการพัฒนามนุษย์ว่า เป็นกระบวนการที่ส่งเสริมให้มนุษย์ทุกคนมีทางเลือกมากขึ้น การมีทางเลือก (choice) นี้อาจกว้างขวางมาก คือ (1) การมีอายุขัยเฉลี่ยยาวนาน และมีสุขภาพแข็งแรง (2) การมีความรู้หรือการศึกษา และ (3) การสามารถเข้าถึงทรัพยากรที่จำเป็นเพื่อการมีสภาพความเป็นอยู่ที่ดีพอประมาณ ถ้าปัจจัย 3 ตัวนี้ขาดไป มนุษย์ก็ไม่มีโอกาสที่จะเข้าถึงปัจจัยตัวอื่น ในการพัฒนามนุษย์จึงมีองค์ประกอบ 2 ด้าน คือ การเสริมสร้างสมรรถนะโดยการมีสุขภาพดี มีความรู้และทักษะและการที่มนุษย์ใช้สมรรถนะที่มีอยู่ในรูปของการพักผ่อนหย่อนใจ การผลิตศิลปะ การให้ความสนใจในเรื่องวัฒนธรรม สังคมและการเมือง ถ้าองค์ประกอบ 2 ด้านนี้ไม่สมดุลกัน ความขัดแย้งและความไม่พอใจหรือปัญหาสังคมอาจเกิดขึ้นได้ ดังนั้นจะเห็นได้ว่า รายได้เป็นเพียงส่วนประกอบที่สำคัญส่วนหนึ่งแต่ไม่ใช่ทั้งหมดของชีวิตมนุษย์ การพัฒนาจึงไม่ควรมุ่งที่รายได้ และทรัพย์สิน แต่ควรเน้นที่คน

วิชัย ตันศิริ (2529) ได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับการพัฒนามนุษย์ดังนี้

“จุดมุ่งหมายของการเรียนรู้ทุกระดับการศึกษา คือ หัวใจของการพัฒนาคน คนคือองค์รวมของสัตว์เศรษฐกิจ สังคม และการเมือง หากการพัฒนามนุษย์ไปได้เพียงขั้นสัตว์เศรษฐกิจ และไม่สามารถสร้างความเป็นคนเป็นมนุษย์ได้ในความหมายของพุทธศาสนา

ระบบการศึกษาของเราก็คงจะล้มเหลว การสร้างคนในความหมายที่แท้จริงก็คือ ผู้มีจิตใจสูง จึงเป็นจุดหมายปลายทาง ส่วนการสร้างความสามารถมนุษย์ในเชิงเศรษฐกิจ และการเมืองเป็นเป้าหมายรอง กระบวนการเรียนรู้ทุกระดับจึงต้องมุ่งเน้นไปที่การพัฒนาคนมนุษย์ทั้งกาย ใจ และปัญญา โดยเฉพาะปัญญานั้นสัมพันธ์กับใจ หรือใจก็สัมพันธ์กับปัญญา จิตใจที่สะอาดมีสมาธิก็นำไปสู่ปัญญา ปัญญาที่ฝึกไว้ดีแล้วก็นำไปสู่จิตที่สูงส่ง”

จากความเห็นของพระธรรมปิฎก อมรา พงศาพิชญ์ และ วิชัย ดันศิริ สรุปได้ว่า มนุษย์นั้นไม่ได้อยู่ในฐานะเป็นทุน ทรัพยากร หรือปัจจัยในการพัฒนาประเทศเท่านั้น แต่ความหมายของการเป็นมนุษย์มีมากกว่านั้น คือ มนุษย์มีคุณค่า มีความดีงาม และมีศักยภาพที่จะพัฒนาตนเอง เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ได้ ดังนั้นการพัฒนาประเทศในด้านต่าง ๆ จะดีหรือไม่ดีจึงขึ้นอยู่กับคุณภาพของประชากรในประเทศนั้น ๆ ซึ่งมีความสอดคล้องกับแนวคิดของแผนพัฒนาเศรษฐกิจ และสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 พ.ศ. 2540-2544 ดังนี้

...การพัฒนาที่ท้าทายต่อการอยู่รอดของระบบเศรษฐกิจ และความมั่นคงของสังคมไทยในอนาคต คือ การพัฒนาคน ซึ่งหมายถึงการพัฒนาคุณภาพ และสมรรถนะของคนโดยให้สามารถมีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ ที่จะเป็นการเพิ่มขีดความสามารถของชุมชน สังคม และของชาติในที่สุด ดังนั้นแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 8 จึงได้ปรับแนวคิดการพัฒนาจากเดิมที่เน้นการพัฒนาเศรษฐกิจเป็นจุดมุ่งเน้นหลักของการพัฒนาแต่เพียงอย่างเดียว มาเป็นการเน้นคนเป็นศูนย์กลางของการพัฒนา เพราะคนเป็นปัจจัยชี้ขาดความสำเร็จของการพัฒนาในทุกเรื่อง โดยการพัฒนาเศรษฐกิจเป็นเพียงเครื่องมืออย่างหนึ่งที่จะช่วยให้คนมีความสุข และมีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้นเท่านั้น ไม่ใช่เป็นเป้าหมายสุดท้ายของการพัฒนาอีกต่อไป...

พระธรรมปิฎก ได้กล่าวในหนังสือการศึกษาที่สากสบบนฐานแห่งภูมิปัญญาไทย (2532) ในเรื่องการศึกษาในฐานะการพัฒนาคน หรือเครื่องมือพัฒนาชีวิตดังนี้

...การศึกษานั้นเป็นทั้งตัวการพัฒนา และเป็นเครื่องมือสำหรับพัฒนา คือ เป็นการพัฒนาตัวบุคคลขึ้นไป โดยพัฒนาตัวคน ทั้งคน หรือชีวิต ทั้งชีวิต ตัวการพัฒนาคนนั้น คือ การศึกษา เมื่อผู้เรียนมีการศึกษาอย่างนี้แล้ว ก็จะเอาคุณสมบัติที่ตัวมี ซึ่งเกิดจากการศึกษานี้ไปเป็นเครื่องมือในการดำเนินชีวิต และสร้างสรรค์สิ่งต่าง ๆ การศึกษาก็เลยกลายเป็น

เป็นเครื่องมือของการพัฒนา ฉะนั้นที่บอกว่า การศึกษาเป็นทั้งการพัฒนา และเป็นทั้งเครื่องมือพัฒนา ก็เป็นไปโดยนัยฉะนี้ เมื่อเรามีการศึกษาดีแล้วจะไปพัฒนาประเทศ หรือพัฒนาอะไร ๆ ก็พัฒนาได้อย่างถูกต้อง โดยใช้การศึกษานี้ถูกต้องนี้เป็นเครื่องมือพัฒนา...

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งการศึกษา โดยมีหลักการสำคัญว่า การพัฒนา มนุษย์ จะสำเร็จถูกต้องได้ต้องอาศัยกระบวนการศึกษา ซึ่งปรากฏอยู่ในพุทธธรรม เรื่อง ไตรสิกขา ดังที่ สุนน อมรวิวัฒน์ (2530) กล่าวไว้ดังนี้

...กระบวนการพัฒนามนุษย์ ตามหลักของไตรสิกขานี้ มีความสมบูรณ์ในตัวเอง มีความสืบเนื่อง และเป็นเหตุเป็นผลแก่กันและกัน อีกทั้งยังเป็นหลักวิชาทางการศึกษาที่คงความทันสมัยมาจนทุกวันนี้ สามารถนำหลักการศึกษานี้ของสากลมาเปรียบเทียบได้ตลอดกระบวนการ การจัดการศึกษาไม่ว่าจะเป็นรูปแบบใด หากมุ่งหมายเพื่อพัฒนาชีวิต และสังคมให้สมบูรณ์ด้วยความสงบ และอิสรภาพแล้วไซ้ การจัดการศึกษาเหล่านั้นจะมีความสอดคล้องกับกระบวนการพัฒนามนุษย์ตามหลักไตรสิกขานี้เสมอ...

มรรค หรือมัชฌิมาปฏิปทา หรือ ไตรสิกขา เป็นหลักพุทธธรรมในกระบวนการพัฒนามนุษย์ ซึ่งพระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงเป็นอย่างมาก ดังจะเห็นได้จากการวิเคราะห์สาระหลักเรื่อง พัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก ถึง พ.ศ. 2538 พบว่า ไม่ปรากฏคำหรือสาระหลักเรื่อง พัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ในผลงานของพระธรรมปิฎก แต่พบหลักพุทธธรรมเรื่องการพัฒนาคน ในพระพุทธศาสนา คือ มรรค หรือมัชฌิมาปฏิปทา หรือไตรสิกขา สรุปได้ดังนี้

การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ เป็นวิธีหรือสาระหลักหนึ่งของการจัดการศึกษานอกระบบโรงเรียน เป็นกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการเพิ่มพูนความรู้ (ปัญญา) ทักษะ (พฤติกรรม) เจตคติ (ค่านิยม ความเชื่อถือของบุคคล) เพื่อสนองตอบความคิดที่ว่ามนุษย์เป็นปัจจัยสำคัญต่อการพัฒนาเศรษฐกิจ และสังคม ซึ่งแตกต่างกับพระพุทธศาสนา ที่มีหลักในการพัฒนามนุษย์ หรือการพัฒนาชีวิตเพื่อดำเนินไปในวิถีทางที่ถูกต้องดีงาม (มรรค) ด้วยการฝึกฝนอบรมในเรื่อง ศิล สมาธิ ปัญญา (รวมเรียกว่า ไตรสิกขา) ซึ่งครอบคลุมการพัฒนาครบทั้ง 4 ด้านของการศึกษาในปัจจุบัน โดยอยู่ในรูปของภาวนา 4 คือ การพัฒนา กาย ศิล

จิต ปัญญา อย่างสมดุล (มัชฌิมาปฏิปทา) และเป็นระบบอย่างต่อเนื่อง เพื่อให้มนุษย์พบกับความหมายและคุณค่าแท้ของการเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์มี ข้อสังเกตอีกประการหนึ่งว่าการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ขึ้นอยู่กับอิทธิพลของสิ่งแวดล้อม ตลอดจนพฤติกรรม แต่สำหรับหลักการพัฒนามนุษย์เกิดขึ้นได้ตลอดเวลา ไม่ว่าบุคคลนั้นอยู่ในภาวะใดก็ตามส่วนที่ตรงกันระหว่างการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ซึ่งเป็นสาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียน กับการพัฒนามนุษย์ตามหลักพระพุทธศาสนา คือ การนำเอาคุณสมบัติ ซึ่งเกิดจากการฝึกฝนพัฒนาไปใช้ในการดำรงชีวิต และสร้างสรรค์ความดีงามแก่ตนเองและสังคม

ดังนั้นการพัฒนามนุษย์ตามหลักพระพุทธศาสนาจึงมีความหมายครอบคลุม การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ เนื่องจากการพัฒนามนุษย์ให้ความสำคัญในการศึกษาพัฒนาชีวิตของบุคคลให้ดำเนินไปในวิถีทางที่ถูกต้องดีงาม อย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต ซึ่งต่างจากการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ซึ่งมีวัตถุประสงค์ในการศึกษาพัฒนาเพื่อตอบสนองความต้องการทางสังคม และสิ่งแวดล้อมเฉพาะกิจเท่านั้น

การฝึกฝนอบรมตามหลักการพัฒนามนุษย์ในพระพุทธศาสนาเพื่อให้บรรลุจุดหมายในการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องนั้น มีหลักพุทธธรรมหมวดหนึ่ง ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นของวิถีชีวิตที่ถูกต้อง คือ บุญนิมิตแห่งมรรค ซึ่งพระธรรมปิฎก ได้กล่าวไว้ในหนังสือการศึกษาที่สากสมบูรณ์แห่งภูมิปัญญาไทย (2532) ดังนี้

...การดำเนินชีวิต และการฝึกฝนอบรมตามหลักพระพุทธศาสนา... ได้แก่ มรรคและไตรสิกขา โดยเฉพาะจะเน้นกันมากกว่า การที่จะบรรลุถึงจุดหมายของพระพุทธศาสนาได้นั้นจะต้องปฏิบัติตามมรรคมีองค์ 8 ... แต่ก็มีปัญหาว่า คนทั้งหลายโดยส่วนใหญ่ยังอยู่ห่างจากทาง และไม่รู้จักทางเลย ทำอย่างไรจะให้คนเหล่านั้นหันมาสนใจ รู้จักจุดเริ่มต้นของทางและหันเหชักจูงให้เข้ามาสู่ทาง เพื่อจะได้เริ่มต้นเดินทางต่อไป...

ความจริง พระพุทธเจ้าทรงให้ความสำคัญแก่หลักปฏิบัติก่อนมรรค หรือการนำเข้าสู่ทางนี้เป็นอย่างมาก โดยทรงแสดงหลักธรรมหมวดหนึ่งมี 7 ข้อ เรียกว่า บุญนิมิตแห่งมรรค คือ สิ่งที่ส่อแสดง หรือเครื่องหมายนำหน้า ซึ่งส่อแสดงว่าการปฏิบัติตามมรรคกำลัง

จะเกิดขึ้น ใช้คำไทยง่าย ๆ ว่า แสงเงินแสงทองของชีวิตที่ดั่งงาม ถ้าโยงเข้ามาหาการศึกษา ก็เรียกได้ว่า รุ่งอรุณของการศึกษา...

รุ่งอรุณของการศึกษาเป็นองค์ธรรม 7 ประการ เหมือนดังลำแสงที่กระจายรัศมี เป็นสีทั้ง 7 กล่าวคือ

1. กัลยาณมิตตตา ความมีกัลยาณมิตร หมายถึง การมีสภาพแวดล้อมทางสังคมที่ดี เฉพาะอย่างยิ่ง การได้แหล่งความรู้และแบบอย่างที่ดี

2. สีสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยศีล หรือการทำศีลให้ถึงพร้อม หมายถึง การมีวินัยในการดำเนินชีวิต และในการอยู่ร่วมในสังคม

3. ฉันทสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยฉันทะ หรือการทำฉันทะให้ถึงพร้อม หมายถึง การรักความจริง รักความดีงาม ที่แสดงออกเป็นแรงจูงใจใฝ่รู้ใฝ่สร้างสรรค์

4. อัตตสัมปทา ความถึงพร้อมแห่งตน หรือการทำตนให้ถึงพร้อม หมายถึง การพัฒนาตนให้เต็มที่ จนถึงความสมบูรณ์แห่งศักยภาพ

5. ทิฏฐิสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยความเห็นความเข้าใจ หรือการทำความเห็นความเข้าใจให้ถึงพร้อม หมายถึง การมีความเชื่อถือ แนวความคิดความเข้าใจ ทศนคติ และค่านิยมที่ดั่งงามถูกต้อง

6. อัมปมาทสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท หรือการทำความไม่ประมาทให้ถึงพร้อม หมายถึง ความตื่นตัวที่จะกระตือรือร้น เร่งรัดจัดทำกรต่าง ๆ ด้วยจิตสำนึกต่อกาลเวลา และความเปลี่ยนแปลง ไม่ปล่อยปละละเลย ทอดธุระ หรือนิ่งเฉยเฉื่อยชาปล่อยเวลาล่วงเปล่า...

7. โยนิโสมนสิการสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ หรือการทำโยนิโสมนสิการให้ถึงพร้อม หมายถึง ความรู้จักคิด รู้จักพิจารณา รู้จักสำเหนียก กำหนดมองสิ่งทั้งหลายให้ได้คุณค่า คิดเป็น แก้ปัญหาได้ รู้จักคิด วิเคราะห์สืบสาวให้เข้าถึงความจริง

ในบรรดาองค์ประกอบ 7 ประการ... ข้อที่ท่านให้ความสำคัญเป็นพิเศษมี 2 ข้อ คือ ความมีกัลยาณมิตร และโยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นข้อต้น และข้อสุดท้าย เรียกได้ว่าเป็นตัวคุมหัวคุมท้ายชบวน

เมื่อองค์ประกอบ 7 ประการข้างต้นนี้เกิดขึ้นในตัวบุคคล ก็คือ รุ่งอรุณของการศึกษา และแสงเงินแสงทองของชีวิตที่ดั่งงามได้เริ่มต้นแล้ว ถึงจะไม่เพียรพยายามและไม่ปรารถนา การศึกษาและการดำเนินชีวิตที่ดั่งงาม ก็จะต้องเกิดมีตามมาอย่างแน่นอน...

ถ้านำบุพนิมิตแห่งมรรค หรือรุ่งอรุณทางการศึกษามาเปรียบเทียบกับหลักการทางการศึกษานอกระบบโรงเรียน จะเห็นว่า มีความสอดคล้องตรงกัน ดังนี้

บุพนิมิตแห่งมรรค	หลักการทางการศึกษานอกระบบโรงเรียน
1. กัลยาณมิตรตตา	- แรงจูงใจ
2. สีสสัมปทา	ส่วนหนึ่งในหลักการพัฒนามนุษย์ตามหลักพระพุทธศาสนา คือ ศิล สมาธิ ปัญญา รวมเรียกว่า ไตรสิกขา
3. ฉันทสัมปทา	- แรงจูงใจ
4. อັตตสัมปทา	- แรงจูงใจ
5. ทิฏฐิสัมปทา	การศึกษาเพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม
6. อัปปมาทสัมปทา	- การศึกษาตลอดชีวิต
7. โยนิโสมนสิการสัมปทา	- คิดเป็น

จากตารางเปรียบเทียบนี้ แสดงให้เห็นว่า หลักพุทธธรรมในพระพุทธศาสนานั้น ครอบคลุมหลักการศึกษในปัจจุบัน การจัดการศึกษาไม่ว่าจะจัดในรูปแบบใด ก็สามารถที่จะประยุกต์หลักพุทธธรรมมาใช้และเป็นหลักในการดำเนินงานได้ ดังที่ พระธรรมปิฎก ได้กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง เทคนิคการสอนของพระพุทธเจ้า (2530) ว่า พุทธธรรมทั้งหมด เป็นเรื่องของระบบการศึกษาระบบหนึ่งนั่นเอง

ตอนที่ 7 การอภิปรายผลเรื่อง การศึกษาเพื่อสันติภาพ

การอยู่ร่วมกันด้วยความสุขเป็นสิ่งที่ทุกคนปรารถนา แต่ในขณะที่สภาพของสังคมยังมีความขัดแย้ง และความไม่สงบสุขเกิดขึ้นอยู่เสมอ มนุษย์จึงต้องหาทางแก้ไข ด้วยเหตุนี้ การศึกษาเพื่อสันติภาพจึงได้รับความสนใจอย่างมาก

หลักการและเหตุผลของการประชุมวิชาการเรื่อง สันติศึกษา กับการแก้ปัญหาความขัดแย้ง (วลัย อรุณี บรรณาธิการ, 2530) ตอนหนึ่งกล่าวว่า “การศึกษาเป็นกระบวนการหนึ่งที่จะช่วยสร้างสรรค์สันติในสังคม และสันติภาพในโลกได้เพราะระบบการศึกษาสามารถสร้างสำนักแห่งการอยู่ร่วมกันอย่างสันติ หล่อหลอมทัศนคติ สอดแทรกความรู้ความเข้าใจในการอยู่ร่วมกันให้แก่มนุษย์ตั้งแต่วัยเด็กจนถึงวัยผู้ใหญ่” และในการประชุมดังกล่าว ได้สรุปสาระสำคัญ เรื่องการจัดหลักสูตรและการสอน เกี่ยวกับสันติภาพว่า “จำเป็นที่ต้องเริ่มที่ตัวเอง ให้รู้จักตนเองตามสภาพความเป็นจริง เนื้อหาประกอบด้วย 1. ความรัก 2. ศาสนา 3. การมีเหตุผล ทั้งสามส่วนจัดในลักษณะของ International Education ทุกระดับ การจัดการศึกษาควรเป็นกระบวนการต่อเนื่อง ซึ่งอาจจะทำได้โดยการจัดสภาพการณ์เพื่อให้เกิดพฤติกรรม หรือการกระทำที่ทำให้เกิดสันติภาพ (Action of Peace)” สำหรับในส่วนการดำเนินงานการศึกษาเพื่อให้เกิดสันติภาพนั้น ที่ประชุมแห่งนี้ได้สรุปว่า “จะต้องส่งเสริมความรู้ความเข้าใจทั้งภายใน และภายนอกระบบโรงเรียน”

จากสาระของการประชุมข้างต้น สรุปได้ว่า การศึกษาเพื่อสันติภาพนั้น จะต้องจัดเป็นกระบวนการอย่างต่อเนื่องทั้งในและนอกระบบโรงเรียน โดยอาศัยหลักของศาสนา และโดยที่ประเทศไทยนั้น ประชาชนส่วนใหญ่นับถือพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นศาสนาประจำชาติ จึงควรจะนำหลักพุทธธรรมมาปรับใช้ในการจัดการศึกษา ดังที่ สุมณ อมรวิวัฒน์ (2530) กล่าวว่า “ปัจจุบันนี้ได้มีการคิดถึงแนวทางการศึกษาเพื่อสันติภาพ (Peace Education) ซึ่งแนวความคิดเรื่องนี้มีปรากฏอยู่แล้วในพระพุทธศาสนา นักการศึกษาสมัยใหม่จึงจะได้นำหลักพุทธธรรมมาพัฒนาคน เพื่อให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ มีสันติสุขในสังคมที่มีสันติภาพตลอดไป”

พระเทพวิสุทธิกวี (พิจิตร จิตวณฺโณ) (2538) ได้กล่าวถึงการพัฒนาจิตใจตามหลักพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นรากฐานสำคัญของการสร้างสันติภาพว่า

“ประเทศต่าง ๆ ในโลก ย่อมมีการพัฒนาประเทศของตนในด้านต่าง ๆ และมีเป้าหมายพร้อมทั้งแผนการในการพัฒนา เพื่อความเจริญรุ่งเรืองมั่นคงของประเทศ และเพื่อความกินดีอยู่ดีของคนในชาติ และถือว่าการพัฒนาประเทศเป็นงานสำคัญ และจำเป็นยิ่งที่รัฐบาลหรือผู้ปกครองประเทศจำต้องทำ จะเพิกเฉยมิได้ มิฉะนั้นแล้วประเทศก็จะยากจนขาดความมั่นคง ประชาชนก็เดือดร้อน ฉะนั้นทุกประเทศจึงมีแผนในการพัฒนาชาติของตนในพุทธศาสนาก็เช่นเดียวกัน พระพุทธเจ้าได้ทรงวางแผน หรือหลักในการพัฒนาเอาไว้ แต่เป็นการพัฒนาชีวิตของแต่ละบุคคล โดยมุ่งพัฒนาจิตเป็นสำคัญ เพราะเมื่อพัฒนาจิตได้แล้ว ตัวบุคคลก็ชื่อว่าได้รับการพัฒนาไปด้วย แล้วการพัฒนาทุกอย่างในทางสร้างสรรค์ความสุข รวมทั้งการพัฒนาประเทศก็ย่อมทำได้โดยง่าย ทั้งจะนำความสุขมาแก่มนุษยชาติในโลกโดยตรงด้วย โลกจะสงบสุข ไม่มีสงคราม ไร้ความวุ่นวาย มนุษย์ในทุกสังคมจะอยู่ด้วยกันอย่างฉันมิตร มีเมตตากรุณา เห็นอกเห็นใจ ช่วยเหลือกันและกัน ยิ่งมีการพัฒนาจิตสูงขึ้นเพียงใด ความสงบสุขจะเกิดขึ้นในโลกมากขึ้นเพียงนั้น”

แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 8 พ.ศ. 2540-2544 ได้กล่าวถึงการจัดการแก้ไขความขัดแย้งในสังคมด้วยสันติวิธี ดังนี้ “สนับสนุนให้เกิดการทำงานร่วมกันเพื่อแก้ไขปัญหาความขัดแย้งอย่างสันติ โดยยอมรับพื้นฐานของความเสมอภาค และเคารพสิทธิซึ่งกันและกัน ให้มีการสร้างหรือปรับปรุงความสัมพันธ์ระหว่างคู่กรณี การทำความเข้าใจร่วมกัน การคำนึงถึงสิทธิของทุกฝ่ายที่ได้รับผลกระทบจากปัญหาให้เข้ามามีส่วนร่วมโดยตรงในการแก้ไขความขัดแย้ง”

เรื่องการแก้ไขความขัดแย้งในสังคมด้วยสันติวิธีนี้ มีปรากฏอยู่แล้วในพระพุทธศาสนา ซึ่งพระธรรมปิฎก (2538) ได้อธิบายไว้ในหนังสือการศึกษาเพื่อสันติภาพว่า “ความจริงนั้นพระพุทธศาสนาเป็นเรื่องของการศึกษา และก็เป็นเรื่องของสันติภาพอยู่แล้ว... สิ่งที่พระพุทธศาสนาจะทำให้เกิดขึ้นก็คือ สันติภาพที่แท้จริง... สันติภาพคือ ภาวะ

แห่งสันติ ... การที่จะสร้างสันติมีทางเป็นไปได้ เพราะฉะนั้นจึงต้องพัฒนาคน เพื่อให้มี
 ตัณหา มานะ ทิฐิ น้อยลง หรือตกอยู่ใต้อำนาจครอบงำของกิเลสเหล่านี้ น้อยลง การพัฒนา
 มนุษย์นั้นก็คือการศึกษา ซึ่งได้แก่ศึกษานั่นเอง”

การศึกษาเพื่อสันติภาพนั้นปรากฏพร้อมกับพระพุทธศาสนา ดังจะเห็นได้จาก
 ความสำคัญของหลักพุทธธรรม เรื่อง พรหมวิหาร 4 สังคหวัตถุ 4 อธิษฐานธรรม 4 และ
 การกำจัดมัจฉริยะ ซึ่งได้จากการวิเคราะห์สาระหลักเรื่อง การศึกษาเพื่อสันติภาพ ตามหลัก
 พุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก สรูปได้ดังนี้

การศึกษาเพื่อสันติภาพ หมายถึง การพัฒนาคนเพื่อให้มีใจใฝ่หาความสงบสุข รู้
 จักวิธีแก้ไขข้อขัดแย้งด้วยสันติวิธี และมีเหตุผล มีความรู้ความเข้าใจในการอยู่ร่วมกัน มีทัศนคติ
 ค่านิยม ว่าตนเป็นส่วนหนึ่งของมนุษยชาติ เคารพในความเสมอภาค ความยุติธรรม เข้าใจ
 ในสิทธิหน้าที่ของตนเอง และผู้อื่น เช่น ตรงกับหลักพุทธธรรม ในเรื่องการทำเพื่อผู้ความดี
 งามอย่างประสานกลมกลืนด้วยหลักธรรมที่ช่วยให้ดำรงชีวิตอย่างประเสริฐ และเมื่อแผ่
 ความมีน้ำใจความเกื้อกูลไปให้มนุษย์และสัตว์ทั้งหลายอย่างไม่จำกัดขอบเขต คือ พรหม
 วิหาร 4 ซึ่งเป็นคุณสมบัติภายในที่แสดงออกมาภายนอก สู่หลักในการสงเคราะห์ เอื้อเพื่อ
 เกื้อกูล และการยึดเหนี่ยวจิตใจผู้อื่น ซึ่งเป็นการแสดงจากใจสู่ภายนอก ได้แก่ สังคหวัตถุ 4
 นอกจากนี้หลักพุทธธรรมเรื่อง อธิษฐานธรรม 4 ซึ่งเน้นย้ำในเรื่องการศึกษาสันติใฝ่หา
 ความสงบสุข ตลอดจนการกำจัดมัจฉริยะ คือ การกีดกันทวงแทนของมนุษย์ และที่
 สำคัญมาก คือ การกำจัดปัญจธรรม 3 (ตัณหา ทิฐิ มานะ) ซึ่งเป็นหลักพุทธธรรมที่
 กำกับควบคุมบทบาทของบุคคลให้ดำเนินชีวิต สู่ความปลอดภัยไร้ทุกข์ทั้งแต่ตนเอง และแก่
 ผู้อื่น เพื่อหลีกเลี่ยง และป้องกันปัญหาความขัดแย้ง แย่งชิงอำนาจและผลประโยชน์ซึ่งกันและ
 กัน ก็แสดงให้เห็นถึงหลักการการศึกษาเพื่อสันติภาพ ซึ่งสรุปสาระสำคัญได้ว่าสันติภาพจะ
 เกิดขึ้นได้ต่อเมื่อมนุษย์ทุกคนได้ฝึกฝนพัฒนาตนตามกระบวนการพัฒนามนุษย์ดังที่แสดงไว้
 ในพระพุทธศาสนา

ตอนที่ 8 การอภิปรายผลรวม

ผลการวิเคราะห์สาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียนตามหลักพุทธธรรม ในผลงานของพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) พบว่า หลักการทางการศึกษานอกระบบโรงเรียนจำนวน 6 หลัก คือ การศึกษาตลอดชีวิต คิดเป็น หลักประชาธิปไตย แรงจูงใจ การศึกษาเพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และการศึกษาเพื่อสันติภาพ มีความสอดคล้องกับหลักพุทธธรรม ในพระพุทธานุศาสน์ ส่วนสาระหลักเรื่อง การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์นั้น พระพุทธานุศาสน์ใช้คำว่าพัฒนามนุษย์ เนื่องจากพระพุทธานุศาสน์มองว่า มนุษย์ไม่ใช่มีความหมายเพียง ทรัพยากร เท่านั้น แต่มนุษย์ยังมีความหมาย ความสำคัญ มีคุณค่า ความดีงาม มีศักยภาพในการพัฒนาตนเองให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ คำว่า ทรัพยากรมนุษย์จึงมีความหมายไม่สมบูรณ์ด้วยเหตุผลดังกล่าว

การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ มีทั้งข้อที่มีความหมายสอดคล้องและแตกต่างกับการพัฒนามนุษย์ตามหลักพระพุทธานุศาสน์ ดังนี้ การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์มีความสอดคล้องเหมือนกันกับการพัฒนามนุษย์ตามหลักพระพุทธานุศาสน์ คือ การศึกษาเป็นกระบวนการในการพัฒนาคน โดยการนำเอาคุณสมบัติ ซึ่งเกิดจากการฝึกฝนพัฒนาไปใช้ในการดำรงชีวิต และสร้างสรรค์ความดีงามแก่ตนเองและสังคม

สำหรับข้อแตกต่างระหว่างการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์กับการพัฒนามนุษย์ตามหลักพระพุทธานุศาสน์ มีรายละเอียดดังนี้ การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ เป็นการพัฒนาคนในฐานะที่เป็นทรัพยากร คือ เป็นทุน เป็นปัจจัยในการจะนำมาเพื่อพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์เป็นกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการฝึกอบรม การเพิ่มพูนความรู้ (ปัญญา) ความสามารถ ทักษะ (พฤติกรรม) เจตคติ (ค่านิยม ความเชื่อถือของบุคคล) การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ขึ้นอยู่กับสิ่งแวดล้อม และพฤติกรรม การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์จึงเป็นการศึกษาที่สัมพันธ์กับสภาพแวดล้อม เป็นการศึกษาระยะสั้น ซึ่งมีวัตถุประสงค์สนองความต้องการของสังคม และสิ่งแวดล้อมเฉพาะกิจ ส่วนการพัฒนามนุษย์ตามหลักพระพุทธานุศาสน์ เป็นการพัฒนาคนในฐานะที่เป็นคน การพัฒนามนุษย์มองว่าชีวิตของ

มนุษย์คือ ชีวิตที่มีคุณค่าในตัวเอง เป็นชีวิตที่ดั่งงาม มีความสุข มีอิสรภาพ มีจุดหมายเพื่อ
 การเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ การพัฒนามนุษย์เป็นการพัฒนาชีวิตไปในวิถีทางที่ถูกต้องดั่งงาม
 (มรรค) ด้วยการฝึกอบรมในเรื่องศีล สมาธิ ปัญญา (ไตรสิกขา) ซึ่งครอบคลุมการ
 พัฒนาทั้ง 4 ด้านของการศึกษาปัจจุบัน คือ ร่างกาย สังคม อารมณ์ ปัญญา อย่างสมดุล
 (มัชฌิมาปฏิปทา) และเป็นระบบอย่างต่อเนื่อง ด้วยการมองเห็นว่าชีวิตหรือการเป็นอยู่
 ของมนุษย์นั้นเป็นไปเพื่อจุดหมายของชีวิตที่ดั่งงามในความหมาย คุณค่าแท้ของการเป็น
 มนุษย์ที่สมบูรณ์ การพัฒนามนุษย์เกิดขึ้นได้ตลอดเวลา ไม่ว่าจะอยู่ในภาวะใด การพัฒนา
 มนุษย์จึงเป็นการศึกษาขั้นพื้นฐาน หรือการศึกษาระยะยาว ซึ่งให้ความสำคัญในการศึกษา
 พัฒนาชีวิตของบุคคลให้ดำเนินไปอย่างถูกต้องดั่งงามตลอดชีวิต

จากการวิเคราะห์สาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียนตามหลักพุทธธรรม
 ในผลงานของพระธรรมปิฎก หลักพุทธธรรมที่ปรากฏมากที่สุด ได้แก่ มรรค หรือ
 มัชฌิมาปฏิปทา หรือ ไตรสิกขา ซึ่งเป็นหลักธรรมสำคัญ ในการพัฒนามนุษย์ และเป็นแม่บท
 ในการฝึกฝนอบรมและแก้ปัญหาเพื่อนำไปสู่ความมีอิสรภาพ และสันติสุขด้วยดี

นอกจากนี้ยังพบว่า หลักธรรมต่าง ๆ หลายข้อมีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันดังที่
 พระธรรมปิฎก ได้กล่าวไว้ในหนังสือพุทธธรรม (2529) ว่า

...หลักธรรมต่าง ๆ ไม่ว่าจะมียี่ห้อใด ๆ ล้วนสัมพันธ์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทั้งสิ้น
 เพราะแสดงถึงหรือสืบเนื่องมาจากหลักสัจธรรมเดียวกัน และเป็นไปเพื่อจุดหมายเดียวกัน
 แต่นำมาแสดงในชื่อต่าง ๆ กัน โดยชี้ความจริงเพียงส่วนใดส่วนหนึ่งคนละส่วนละตอนกัน
 บ้าง เป็นความจริงอันเดียวกัน แต่แสดงคนละรูปละแนว เพื่อวัตถุประสงค์คนละอย่างบ้าง
 ด้วยเหตุนี้หลักธรรมบางข้อจึงเป็นเพียงส่วนย่อยของหลักใหญ่ บางข้อเป็นหลักใหญ่ด้วยกัน
 ครอบคลุมความหมายของกันและกัน แต่มีแนวหรือรูปแบบการแสดงและความมุ่งหมาย
 จำเพาะในการแสดงต่างกัน...

ดังนั้นจึงเห็นได้ว่า หลักพุทธธรรมในพระพุทธศาสนาซึ่งมีมากกว่า 2500 ปี ครอบคลุม
 และสอดคล้องกับหลักการทางการศึกษานอกระบบโรงเรียน และภารกิจหน้าที่ของพระพุทธ
 ศาสนา คือ การให้การศึกษแก่ผู้ที่ฝึกฝนปฏิบัติโดยไม่เลือก เพศ วัย และชนชั้น

พระธรรมปิฎก ได้กล่าวถึงหน้าที่ของการศึกษาในพุทธธรรมในหนังสือการศึกษาที่สากลบนฐานแห่งภูมิปัญญาไทย (2532) ดังนี้

- ...ก. ฝึกฝนพัฒนาคนให้รู้จักปฏิบัติต่อชีวิต หรือดำเนินชีวิตอย่างถูกต้องมีความสุข
- ข. ฝึกฝนให้คนรู้จักแก้ปัญหาชีวิต และหาทางออกจากความทุกข์ได้ด้วยดี โดยไม่ก่อให้เกิดโทษพิษภัยแก่ผู้อื่น และแก่สังคม
- ค. พัฒนาคนให้รู้จักแสวงหา และเสพความสุขทางวัตถุอย่างถูกต้องปราศจากโทษพิษภัย ไร้การเบียดเบียน และพร้อมที่จะใช้สิ่งอำนวยความสะดวกนั้น ๆ ในทางที่เกื้อกูลแก่ผู้อื่นและแก่สังคม
- ง. พัฒนาคนให้พร้อมและมีความสามารถบางอย่างในการที่จะเอื้ออำนวยความสะดวกแก่ผู้อื่น และแผ่ขยายความสุขออกไปในสังคม...

ซึ่งสอดคล้องกับแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 8 ที่ได้กล่าวถึงการพัฒนาศักยภาพของคนที่ยังปรารถนาว่า “จะต้องพัฒนาให้คนทุกคนได้รับการพัฒนา ศักยภาพอย่างเต็มที่ ทั้งทางด้านร่างกาย จิตใจ สติปัญญา และทักษะฝีมือ เพื่อให้คนเป็นคนดี มีคุณธรรม มีสุขภาพพลานามัยที่ดี และมีส่วนร่วมในการพัฒนาเศรษฐกิจสังคมได้อย่างมีประสิทธิภาพ ตลอดจนมีจิตสำนึก และมีบทบาทในการดูแลอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม และวัฒนธรรมที่ดั่งงาม ทั้งในระดับชาติ และระดับท้องถิ่น ซึ่งจะช่วยให้การพัฒนาประเทศมีความสมดุล ยั่งยืนบนพื้นฐานของความเป็นไทย”

สังคมไทยเป็นสังคมพุทธ ดังนั้นการจัดการศึกษาซึ่งเป็นเครื่องมือสำคัญในการพัฒนามนุษย์ จึงควรนำหลักพุทธธรรมในพระพุทธศาสนามาประยุกต์และปรับใช้ให้คนไทยส่วนใหญ่ได้ศึกษา ดังที่พระธรรมปิฎกได้เสนอให้รัฐจัดหลักสูตรการศึกษาให้คนไทยส่วนใหญ่ได้ศึกษาพระพุทธศาสนา ด้วยเหตุผลสำคัญ 3 ประการ ในหนังสือทางสายอิสรภาพของการศึกษาไทย (2534) ดังนี้

- ...1. คนไทยส่วนใหญ่ ซึ่งเป็นพุทธศาสนิกชนควรมีความรู้ความเข้าใจ และปฏิบัติถูกต้องต่อศาสนาที่ตนนับถือ

2. คนทุกคนที่อยู่ในสังคมไทย ควรเรียนรู้พระพุทธศาสนาในฐานะที่เป็นรากฐานของวัฒนธรรมไทย เป็นสถาบันใหญ่ และเป็นสภาพแวดล้อมของสังคมไทย เพื่อดำเนินชีวิตและทำงานหรือทำหน้าที่ที่เป็นส่วนรวมของตน ในการพัฒนาสังคมไทยนี้ได้อย่างประสานกลมกลืน และได้ผลดี

3. สังคมไทยอาศัยพระพุทธศาสนา เป็นแหล่งคำสอนจริยธรรม และได้ยอมรับระบบจริยธรรมตามหลักพระพุทธศาสนา เป็นมาตรฐานที่ยึดถือปฏิบัติตามตลอดมา คนไทยจึงควรเรียนรู้พุทธจริยธรรม เพื่อนำมาใช้ในการพัฒนาชีวิต พัฒนาสังคมให้บรรลุประโยชน์และสันติสุข...

โครงการการศึกษาไทยในยุคโลกาภิวัตน์สู่ความก้าวหน้า และความมั่นคงของชาติในศตวรรษหน้า (ธนาคารกสิกรไทย, 2539) ได้รวบรวมพลังความคิดของประชาชนไทยทุกสาขาอาชีพ ในการมีส่วนร่วมผลักดันให้เกิดการปรับปรุงเปลี่ยนแปลง หรือการแสวงหาแนวทางใหม่ในการพัฒนาการศึกษาให้เป็นประโยชน์สูงสุดต่อประชาชน และสังคมไทย จากการสำรวจความคิดเห็นในเรื่องของการศึกษาพื้นฐาน และหลักสูตร ปรากฏว่า

...การศึกษาขั้นพื้นฐานมีความจำเป็นสำหรับคนทุกคนตั้งแต่แรกเกิดไปจนตลอดชีวิต สถาบันที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงดูและพัฒนาการเรียนรู้ของคนตลอดช่วงชีวิตจึงมีมากมาย และหลากหลาย ประชาชนจัดลำดับความสำคัญของสถาบันต่าง ๆ ที่มีบทบาทต่อการเรียนรู้ดังนี้

อันดับที่ 1 พ่อแม่และครอบครัว

อันดับที่ 2 ครู และโรงเรียน

อันดับที่ 3 วัด/ สถาบันศาสนา/ ชุมชน ...

เนื่องจากการวิจัยนี้มีความเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา การศึกษาไทยในยุคโลกาภิวัตน์ “ข้อเสนอปฏิรูปการศึกษาไทย” ได้เสนอความสำคัญของสถาบันศาสนา ดังนี้

...สถาบันทางศาสนา เป็นแหล่งบ่มเพาะสติปัญญา และศีลธรรมจรรยาที่สำคัญแก่คนทั้งสังคม ทั้งเด็ก และผู้ใหญ่ วัดเป็นสถาบันทางสังคมที่อยู่ใกล้ชิดกับวิถีชีวิตของคน

โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสังคมชนบท ซึ่งวัดเป็นทั้งสถานที่เผยแผ่ธรรมะ เป็นแหล่งพบปะแลกเปลี่ยน เป็นแหล่งเรียนรู้และทำกิจกรรมร่วมกันของคนในชุมชน ศรัทธาที่คนทั่วไปมีต่อสถาบันศาสนาทำให้พระสงฆ์และบุคลากรทางศาสนาเป็นกลุ่มสำคัญที่จะช่วยกระตุ้นให้เกิดการปฏิรูปกระบวนการเรียนรู้ และการรวมตัวของฝ่ายต่าง ๆ ในชุมชนเพื่อปฏิรูปการจัดการศึกษาทั้งสำหรับเด็กในโรงเรียน และการเรียนรู้ของคนในชุมชนได้ ... การสนับสนุนต่าง ๆ แก่พระสงฆ์ที่ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ โดยเฉพาะกลุ่มพระสงฆ์ที่ดำเนินงานพัฒนาการศึกษาสำหรับเด็ก ครอบครัว และชุมชน การฝึกกำลัง และสร้างเครือข่ายพระสงฆ์ และบุคลากรทางศาสนา เป็นกลไกสำคัญที่จะช่วยฟื้นฟูบทบาทอันทรงคุณค่าของสถาบันศาสนาในการพัฒนาสติปัญญา และจิตใจของคนในสังคม...

เมื่อพิจารณาหลักพุทธธรรมที่ได้จากการศึกษาวิเคราะห์สาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียนตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) จะเห็นว่า การศึกษาของประเทศไทยนั้นตั้งอยู่บนพื้นฐานหลักพุทธธรรม ซึ่งมีควบคู่กับประวัติศาสตร์ของประเทศไทยนั้นมีความร่วมสมัย ทันสมัย ในการนำมาปรับใช้ และปรับปรุงการดำเนินงานการศึกษานอกระบบโรงเรียนให้สอดคล้องกับสภาพชีวิตความเป็นอยู่ตลอดจนค่านิยม ความเชื่อถือของประชาชน ให้มีขอบเขตที่กว้าง ลึกซึ้ง และมีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ซึ่งตรงกับบทบาทหน้าที่ของการศึกษาที่สมบูรณ์ คือ บทบาทในการพัฒนาความเป็นคน นำสังคมและเป็นตัวแก้ปัญหาของสังคม ตลอดจนเปลี่ยนวิถีของสังคมที่ผิดพลาดให้ถูกต้อง ในการดำเนินกิจกรรมชีวิตของแต่ละบุคคล และของสังคมในเรื่อง การศึกษาตลอดชีวิต คิดเป็น คิดชอบ ทำเป็น ทำชอบ แก้ปัญหาเป็น แก้ปัญหาชอบ ประชาธิปไตย แรงจูงใจใฝ่ความดีงามความถูกต้อง การศึกษาเพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม ซึ่งมนุษย์เราเป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศวิทยา การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ควบคู่ไปกับการพัฒนามนุษย์ตามหลักไตรสิกขา และการศึกษาเพื่อสันติภาพ ซึ่งโลกกำลังกลับมาให้ความสนใจเป็นอย่างมาก โดยเริ่มจากการประยุกต์พุทธธรรมมาใช้ในกิจวัตรประจำวัน จนเกิดสิ่งที่ดีงามในชีวิต และเมื่อตนเองมีความพร้อมแล้ว ก็มีจิตสำนึกที่ถูกต้องที่จะขยายผลความดีงามจากการประพฤติปฏิบัติสู่สังคมด้วยค่านิยมที่ถูกต้อง

มองไกล ใฝ่สูง เป็นผู้นำ และเป็นผู้ให้ แทนการเป็นผู้รับ และเป็นผู้ตาม โดยมีความตระหนักถึงความสำคัญของการเรียนรู้อย่างต่อเนื่องตลอดชีวิตด้วยความไม่ประมาท และเมื่อเป็นเช่นนี้แล้ว ความสุข สันติภาพ อีสราภาพก็จะแพร่ขยายทั้งระบบสังคม และระบบนิเวศ ด้วยการพัฒนาที่ยั่งยืนตลอดไป

การศึกษาวิจัยที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา เพื่อนำประโยชน์ที่ได้รับไปใช้ในกิจการต่าง ๆ เพื่อสนองความต้องการและนำทางสังคมไทยเป็นเรื่องที่ควรได้รับความสนใจเป็นอย่างยิ่ง พระธรรมปิฎก ได้กล่าวถึงจุดมุ่งหมายในการวิจัยเกี่ยวกับเรื่องพระพุทธศาสนาในหนังสือมหาวิทยาลัยกับงานวิจัยทางพระพุทธศาสนา (2534) ว่า

- ...(1) เพื่อให้รู้จักตัวเราเองที่เป็นไทย
- (2) เพื่อเอาไปใช้ในวิชาการสมัยใหม่ ในสาขาต่าง ๆ เท่าที่เราเกี่ยวข้อง
- (3) เพื่อความเป็นผู้นำ และเป็นผู้ให้ ที่ว่าจะมีอะไรให้แก่อารยธรรมของโลก หรือไปช่วยแก้ปัญหของโลก...

ด้วยเหตุนี้การวิเคราะห์สาระหลักทางการศึกษานอกระบบโรงเรียนตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) จึงเป็นงานที่พยายามแสดงให้เห็นถึงการนำคุณค่าและความสำคัญของพระพุทธศาสนาเป็นแนวทางแก้ปัญหาในการดำเนินกิจการต่าง ๆ ให้สอดคล้องกลมกลืนกับรากฐานวัฒนธรรมของประเทศไทยที่มีมาเป็นเวลานานกว่า 2,500 ปี

ดังนั้นในการดำเนินงานการศึกษานอกระบบโรงเรียนซึ่งเป็นแนวทางในการจัดการศึกษาสำหรับคนที่พลาดโอกาสในการศึกษาจำนวนมากที่กระจายอยู่ทั่วประเทศและครอบคลุมถึงผู้ที่ได้รับการศึกษามาแล้วให้เรียนรู้ตามความต้องการของตนอย่างไม่มีข้อจำกัด โดยยึดหลักการประสานความร่วมมือช่วยเหลือ เกื้อกูล อย่างจริงจัง ในการสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ระหว่างบ้าน ชุมชน วัด และโรงเรียน ที่ไม่ละเลยคุณค่าของความเป็นคน ภูมิปัญญาไทยตลอดจนวิถีชีวิตความเป็นอยู่บนพื้นฐานของความเป็นไทยนั้น การนำหลักพุทธธรรมมาเป็นแนวทางในการจัดการศึกษานอกระบบโรงเรียนของไทย จึงอาจจะส่งผลให้การพัฒนา

คุณภาพประชากรของประเทศประสบความสำเร็จ ดังที่สถาบันและบุคลากรในพระพุทธศาสนาเคยมีบทบาทสำคัญมาแล้วในอดีต นอกจากนี้ยังจะอำนวยประโยชน์ให้คนไทยทุกคนมีโอกาสในการพัฒนาศักยภาพของตนเองทั้งทางร่างกาย จิตใจ สติปัญญา และมีส่วนร่วมในการพัฒนาสังคมและประเทศชาติอย่างมีคุณภาพตลอดไป เพื่อบรรลุเป้าหมายที่ว่า “คนมีความสุข ครอบครัวยั่งยืน ชุมชนเข้มแข็ง สังคมสันติ สิ่งแวดล้อมยั่งยืน”

ข้อเสนอแนะ

สังคมไทยในปัจจุบันเปลี่ยนแปลงและพัฒนาไปเป็นอันมาก อันเนื่องมาจากปัจจัยทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง และสิ่งแวดล้อม ดังนั้นการจัดการศึกษานอกระบบโรงเรียนจึงเป็นรูปแบบการศึกษาที่เอื้อประโยชน์ต่อประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศ และเหมาะสมกับลักษณะสังคมไทย ซึ่งมีรากฐานผูกพันกับพระพุทธศาสนา

การวิเคราะห์หลักการทางการศึกษานอกระบบโรงเรียนตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) พบว่า หลักพุทธธรรมในผลงานของพระปิฎกครอบคลุมสอดคล้องกับหลักการทางการศึกษานอกระบบโรงเรียน ทั้ง 7 เรื่อง ได้แก่ 1. การศึกษาตลอดชีวิต 2. คิดเป็น 3. หลักประชาธิปไตย 4. แรงจูงใจ 5. การศึกษาเพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม 6. การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ และ 7. การศึกษาเพื่อสันติภาพ ได้แสดงว่า การให้ความสำคัญต่อหลักพุทธธรรมในพระพุทธศาสนาเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่ง ดังคำกล่าวที่ว่า แก่นการศึกษาคือแก่นของชีวิต และแก่นของชีวิตคนไทยก็คือ พระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นศาสนาที่คนไทยส่วนใหญ่นับถือและเป็นศาสนาประจำชาติไทย จากการวิจัยมีข้อเสนอแนะ ดังนี้

1. ข้อเสนอแนะทั่วไป

1.1 ควรที่จะมีการส่งเสริมความเข้าใจ และการปฏิบัติตามหลักพุทธธรรมในพระพุทธศาสนาอย่างจริงจัง และถูกต้อง

- โดยการจัดทำคู่มือการศึกษาพระพุทธศาสนาสำหรับประชาชนที่เข้าใจง่าย ปฏิบัติได้

- โดยการจัดการเรียนการสอนวิชาพระพุทธศาสนาในโรงเรียนและสถาบันการศึกษาทุกระดับ

1.2 ควรที่จะส่งเสริมความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับประชาชนในทางที่เกื้อกูล และเป็นกัลยาณมิตร ซึ่งกันและกัน

- โดยการจัดการบรรยายธรรมในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนาอย่างต่อเนื่อง

- โดยการจัดบริเวณวัดให้เป็นที่ร่มรื่น และเป็นเขตอภัยทาน เพื่อปลูกฝังความรักธรรมชาติ และนิสัยอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ รักความสงบ และใฝ่ทำความดีงามแก่คนในชุมชน

1.3 ควรที่จะพัฒนาคนให้มีชีวิตที่ดีงาม และมีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาและพัฒนาสังคม

- โดยการจัดกิจกรรมสงเคราะห์คนด้อยโอกาส และคนยากไร้

- โดยการจัดกิจกรรมเชิงสร้างสรรค์และเป็นกุศลสำหรับประชาชนในวัดอย่างสม่ำเสมอ

2. ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

2.1 หน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการจัดการศึกษาของชาติ ควรตื่นตัวและพยายามที่จะปลูกฝังอบรมสั่งสอนเยาวชนให้มีความเข้าใจในหลักพุทธธรรมในพระพุทธศาสนามากยิ่งขึ้น ถึงแม้ว่ากระทรวงศึกษาธิการจะกำหนดวิชาพระพุทธศาสนาในหลักสูตรระดับประถมศึกษา และระดับมัธยมศึกษา ว่ามีความเพียงพอแล้วหรือไม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในระดับอุดมศึกษา ยังมีความขาดแคลนวิชาพื้นฐานเกี่ยวกับหลักพุทธธรรมและเกี่ยวกับความสำคัญของพระพุทธศาสนาในฐานะเป็นสถาบันหลัก เป็นสิ่งแวดล้อมใหญ่ของสังคมไทย และเป็นรากฐานของวัฒนธรรมไทยทุกสาขา พร้อมทั้งควรมีการพัฒนาวิชาการสาขาต่าง ๆ ตามแนวพุทธศาสตร์ให้มีความครบถ้วน และสมบูรณ์ยิ่งขึ้น เช่น ศึกษาศาสตร์แนว

พุทธ รัฐศาสตร์แนวพุทธ เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ สังคมวิทยาแนวพุทธ จิตวิทยาแนวพุทธ และวิทยาศาสตร์แนวพุทธ เป็นต้น

2.2 ควรมีการศึกษาวิเคราะห์ผลงานของพระธรรมปิฎก อย่างต่อเนื่อง เพราะพระธรรมปิฎก จะมีผลงานในการนำหลักพุทธธรรมมาวิเคราะห์และเสนอแนวทางการปรับปรุงแก้ไขสังคมในแง่มุมต่าง ๆ อย่างทันสมัย ทันสถานการณ์ และทันวิกฤตการณ์ ต่างๆ ที่เกิดขึ้นอย่างสม่ำเสมอ

2.3 ควรมีการวิเคราะห์หลักการทางการศึกษานอกระบบโรงเรียนตามหลักพุทธธรรมในผลงานของพระภิกษุที่สำคัญรูปอื่น เพื่อเป็นการยืนยันว่า หลักพุทธธรรมในพระพุทธศาสนามีความสำคัญและเหมาะสมต่อการนำมาปรับใช้ในการดำเนินงานการศึกษานอกระบบโรงเรียน

2.4 ควรมีการวิจัยในเรื่องการนำหลักพุทธธรรม มาปรับใช้เป็นหลักและเป็นแนวทางการปรับปรุงในการจัดการศึกษานอกระบบโรงเรียนให้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น โดยมีการติดตามประเมินผล เช่น ในเรื่องการสอนให้นักเรียนรู้จักวิธีเรียน และวิธีคิดอย่างถูกต้อง

2.5 ควรให้มีการจัดโครงการอบรมเชิงปฏิบัติการในการประยุกต์หลักพุทธธรรมกับหลักการทางการศึกษานอกระบบโรงเรียน เช่น การเสริมสร้างสัมมาทิฐิ ในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม เพื่อชี้ให้เห็นว่าพระพุทธศาสนามีบทบาท มีความสำคัญ และสามารถแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมได้

2.6 ควรให้สื่อมวลชนสาขาต่าง ๆ เข้ามามีบทบาทนำหลักพุทธธรรมในพระพุทธศาสนา พัฒนาเป็นค่านิยมของคนไทย โดยวิธีเสนอทางตรง และการสอดแทรกไว้ในรูปแบบอื่น ๆ